

Національна академія наук України

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

А. П. ГРИЦЕНКО

ПОЛІТИЧНІ СИЛИ В БОРОТЬБІ
ЗА ВЛАДУ В УКРАЇНІ
РІК 1920-й

Київ 1997

ГРИЦЕНКО Аделіна Павлівна — д.і.н, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Зроблено спробу визначити основні політичні сили, які претендували на владу в Україні у 1920 р., показати головні напрями їхнього протистояння, проаналізувати вплив на хід подій у республіці міжнародних факторів.

Розраховано на науковців, викладачів і студентів вузів, учнів, усіх, хто цікавиться питаннями історії України.

Автори матеріалів, вміщених у препринтах, висловлюють особисту думку, що не обов'язково збігається з точкою зору редколегії.

Редколегія: С.В.Кульчицький (головний редактор), В.Ф.Верстюк, О.І.Гуржій, В.Д.Даниленко, В.С.Коваль, О.І.Ганжа (відповідальний секретар), Н.А.Шип, І.С.Хміль.

Коректор С.М.Пільчевська

Набір підготувала Н.В.Шостик

Оригінал-макет підготував В.В.Дрозденко

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов'язкове

ISBN 5 – 7702 – 0983 – 6

©

Інститут історії
НАН України

ПЕРЕДМОВА

ЦЕЙ випуск «Історичних зошитів» є третьою, завершуючою частиною єдиного дослідження «Політичні сили в боротьбі за владу в Україні. Кінець 1917 — 1920 рр.» Нагадаємо, що у першій частині, виданій 1993 р., йшлося про події з часу проголошення у листопаді 1917 р. III Універсалу Української Центральної Ради й утворення Української Народної Республіки (УНР) до перших двох місяців 1919 р., коли почала розгортатися діяльність Директорії та уряду УНР, які виникли наприкінці 1918 р. у результаті повстання проти гетьманської Української Держави.

Друга частина праці присвячена подіям 1919 р. У той час визначальний вплив на зміни у співвідношенні політичних сил у республіці здійснювало протистояння, фактично в умовах двовладдя, між директорією та відновлюваними в Україні органами радянської влади. На підтримку Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) робила ставку Радянська Росія, негативна позиція якої щодо припущення будь-якої можливості відродження української національної державності серйозно зашкодила процесу збирання й зміцнення сил радянського табору. Успіхові боротьби українського національного табору за незалежну суверенну соборну Українську Народну Республіку перешкоджали глибокі незгоди між представленими у ньому різними політичними партіями і течіями. В результаті ж жорсткого протистояння як між згаданими таборами, так і всередині кожного з них, в Україні у 1919—1920 р. не вдалося загасити полум'я громадянської війни.

Ситуація ще більше загострилася в зв'язку з настійними претензіями на владарювання в республіці з боку політичного табору поборників ідеї відродження «єдиної і неділимої Росії», що у 1919 р. об'єднувалися навколо Добровольчої армії А.Денікіна, а у 1920 р. — під командуванням П.Врангеля.

На змаганнях за опанування владою цих трьох основних

політичних таборів автор і зосередив свою увагу. Щоправда, застосування дещо умовних понять «радянський табір», «український республіканський національний табір», «табір прихильників «єдиної і неділимої» викликане тим, що згуртування тих чи інших політичних партій і течій, громадських об'єднань тощо на різних відтинках часу не можна беззастережно розглядати як якісь завершені політичні блоки. Адже дуже різними і суперечливими залишалися позиції їхніх учасників з цілого ряду визначальних питань. Згадати хоч би стосунки Наддніпрянщини та ЗОУНР. Або ставлення КП(б)У до лівих течій української революційної демократії, які виявили бажання співпрацювати з радянською владою. Не було повної згоди й у таборі «єдинонеділимців».

Особливо гостро все це виявилось в 1920 р., якому присвячено цю останню частину праці і який став чи не найдраматичнішим періодом громадянської війни в Україні, коли борці за українську національну справу зіткнулися з найжорстокішими випробуваннями. Адже у 1920 р., не дивлячись на несприйняття широкими масами республіки цілого ряду заходів радянської влади, останній все ж таки вдалося шляхом певних компромісів з лівими течіями революційної демократії поступово поширювати і зміцнювати свою соціальну базу. Причому, особливо впливовим аргументом до необхідності єднання сил протягом майже всього року для прихильників утвердження радянської форми влади, в тому числі і для опозиційно настроєних по відношенню до комуністів, була нагальна загроза небезпеки з боку білих формувань П. Врангеля — на півдні, наступу польсько-українських військ — із заходу. На перше місце висувалося розв'язання питання зміцнення боєздатності фронту і життєздатності тилу. Згідно з матеріалами обраного 4-м Всеукраїнським з'їздом Рад ВУЦВК Рад УСРР, що вперше широко вводяться до наукового обігу, саме це стало платформою, на якій відбулося певне єднання сил радянського табору. Цей важливий фактор і, безумовно, введення на територію України військ Радянської Росії, власне, й зумовили його перемогу.

Провідники ж української національної ідеї, зорієнтувавшись у пошуках «союзників» переважно на зовнішні сили — насамперед на непопулярну в масах населення Річ Посполиту, на Антанту і,

навіть, на «єдинонеділимців» П.Врангеля, через свою велику схильність до надто сумнівних компромісів програли битву за маси, повністю втратили контроль над будь-якою територією України і з кінця 1920 р. опинилися в еміграції, де й продовжували боротьбу.

В зв'язку з вищесказаним, предметом пильної уваги автора стала характеристика внутрішнього стану кожного з трьох згадуваних вище політичних таборів у ході їх змагань за владу. Значне місце відведено також висвітленню впливу на внутрішні події в республіці міжнародних факторів, зокрема тих чи інших зрушень у питанні про визнання іншими державами УНР або УСРР.

В останній частині дослідження, як і у двох перших, поряд з широким колом архівних джерел, що вперше вводяться до наукового обігу, використано свідчення тогочасної преси, мемуарів та історичних розробок. Автор намагався об'єктивно зіставити різні точки зору в оцінці тих чи інших подій з боку тих чи інших, як правило опозиційних одні до одних, партій та політичних угруповань, а також окремих діячів досліджуваного періоду, залишаючи при цьому за читачем можливість до роздумів і аналізу багатьох досить широко цитованих архівних документів, матеріалів преси та свідчень мемуаристів.

Щодо висвітлення глибоких незгод у радянському таборі, про що раніше годі було й згадувати, особливо цінні стенограми засідань ВУЦВК за 1919—1920 рр. Вони повністю відклалися у фондах ЦДАВО України і є яскравим свідченням гостроти політичних баталій, які розігрувалися на цих засіданнях. Широке знайомство з першоджерелами, сподіваємося, дасть можливість читачеві краще уявити реальну обстановку в тогочасній Україні й усі складності боротьби за її незалежність.

1. ПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА У РАДЯНСЬКОМУ ТАБОРІ

На час розгрому А.Денікіна на кінець 1919 р. в Україні відбулися серйозні зміни у співвідношенні політичних сил. Міцнішими виявилися позиції радянського табору, що спирався на війська Радянської Росії, хоч з боку партій та організацій українського національного спрямування, за винятком лівих течій

окремих соціалістичних партій, присутність російської армії в Україні розглядалася як окупація. Реввійськрада РСФРР, намагаючись зняти напруження серед населення, 30 листопада 1919 р. у спеціальному наказі солдатам, командирам і комісарам Червоної армії Південного фронту писала, що «Україна — це земля українських робітників і трудящих селян...» і радила пам'ятати, що їхнє завдання «не підкорення України, а визволення її»¹. 5 грудня 1919 р. на 7-му Всеросійському з'їзді рад декларувалося «виключне право українських робітників і трудящих селян вирішувати питання про остаточну форму союзу з трудящими масами інших радянських республік»². Проте зміст заяв та декларацій насправді розходився з реальністю.

Відносно тогочасних контактів УНР з Радянською Росією здається цікавим згадати «Доповідь про хід та наслідки переговорів з більшовиками» колишнього помічника державного інспектора військового міністерства О.Красовського голові Ради міністрів Української Народної Республіки І.Мазепі. Автор згаданого документа очолював українську делегацію, яка за наказом уряду УНР і дорученням ЦК УСДРП та УПСР ще 2 листопада 1919 р. виїхала спочатку до штабу 12-ї Радянської армії для заключення тимчасової військової угоди про боротьбу проти Добровольчої армії, а потім — до Москви. Центральні комітети цих партій пропонували «розпочати, коли для цього будуть підстави, і розмови про заключення не тільки військової угоди, але і сталого мирового договору». Ініціював такі контакти швейцарський соціаліст Ф.Платтен, який прибув з Москви і повідомив про отримання Реввійськradoю 12-ї армії постанови ЦК РКП(б) про переговори і ніби навіть вірогідність «визнання У.Н.Р та необхідність заключення з нею певних угод». Виявилось ж, що радянська сторона дала доручення лише «в справі суто військової угоди»³.

У планах Радянської Росії не було місця й для самостійної незалежної Української радянської держави. Про це, зокрема, свідчить зміст ленинського «Листа до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним» і аналіз результатів обговорення питання про ставлення до української справи в організаціях РКП(б) та відповідних офіційних установах Москви в ході так званого «тижня України», проведеного під час перебування там

згадуваної вище делегації УНР. Її голова О.Красовський повідомляв, що «тиждень» виявив три основні течії у ставленні до України. Представники першої—вимагали безумовної її окупації після завершення звільнення від денікінців і відтворення єдиної Росії. Друга течія, очолювана Х.Раковським, висувала кілька варіантів—від блокування українських військ до найделікатнішого поводження з населенням і до залучення великих політичних сил з Росії в Україну, віддавши до рук національних українських кадрів лише культурну справу. Третя течія, найпоміркованіша, вважала, що «...Україна мусить бути державою окремою, але в певному зв'язку з Росією», про будь-яку окупацію не може бути й мови, українські ж сили слід задіяти не тільки для культурної праці, але й політичної, на місцях мали діяти переважно місцеві сили, а не привозні з Москви⁴. Все це повідомили перебуваючі у Москві представники УКП(боротьбистів), які співробітничали з Радянським керівництвом України. До речі, за рішенням Політбюро цієї партії від 16 вересня 1919 р. у Москві утворилося і діяло Зарубіжне бюро її ЦК. Крім того, з початку жовтня того ж року функціонувало і Прифронтowe бюро УКП (боротьбистів) у Брянську, а також їхні партійні фракції в складі ЦВК рад та Раднаркому УСРР, які тоді теж перебували у Москві⁵.

17 грудня 1919 р. навіть відбулося укладення «Угоди про міжпартійне співробітництво КП(б)У та УКП (боротьбистів) у Всеукраїнському ревкомі». Від останньої до нього увійшов Г.Гринько. В «Угоді» зазначалося, що боротьбисти «беззастережно приєднуються до Маніфесту Всеукраїнського ревкому і будуть проводити разом з представниками КПУ в цьому ревкомі намічену у цьому Маніфесті програму». А далі йшлося про те, що, «оскільки вся робота Всеукраїнського ревкому підпорядкована основному завданню військової боротьби з об'єднаними силами російської та міжнародної контрреволюції, представленими у даний момент Денікіним, Колчаком, Петлюрою і всіма іншими ворогами робітничо-селянської влади, обидві сторони, що домовляються, зобов'язуються всемірно сприяти російсько-українській Червоній армії у виконанні покладеного на неї завдання остаточно добити сили імперіалістичної світової реакції». Тому вони засуджували всіляку агітацію, яка кликала б до формування на українській території «сепаратних військових утворень з колишніх партизан

і петлюрівських частин, що розклалися, і воєнного відокремлення української Червоної армії від російської»⁶.

Перед делегацією ж УНР на переговорах у Москві врешті-решт поставили питання так: якесь порозуміння можливе лише за умов повного переходу республіканської армії під радянське командування. Але «ні до чого не дійшло»⁷, в тому числі і в справі задоволення вимоги української делегації до новоутвореного Всеукрревкому про легалізацію діяльності різних партій на територіях, де відновлювалася радянська влада.

Всеукрревком з перших тижнів існування поновлював на цих територіях чинність Конституції УСРР, прийнятої 3-м Всеукраїнським з'їздом рад у березні 1919 р., декретів Раднаркому, виданих до походу А. Денікіна. Зміцненню позицій радянського табору сприяло й вироблення нового земельного закону, прийнятого 5 лютого 1920 р. Всеукрревкомом і незабаром, у травні, схваленого 4-м Всеукраїнським з'їздом рад. Цим актом радянська влада відмовлялася від тогорічної тенденції до масової організації радянських господарств, насадження комун, що тоді спричинилося до серйозної дестабілізації обстановки і наростання повстанського руху в республіці. Новий земельний закон надавав право користування землею виключно трудовому селянству. Радгоспи, створені минулого року на колишніх поміщицьких землях, теж мали передаватися в користування його безземельних та малоземельних верств⁸. Розподілу підлягали й дві третини площ, які до того належали цукровим заводам⁹. Разом з тим українське село неоднозначно сприйняло той факт, що поряд з розподілом поміщицьких володінь передбачалося й переділити за зрівняльною нормою господарства заможного селянства, особливо тієї його частини, яка брала участь в антиурядових повстаннях або саботувала заходи радянської влади. Протидію з боку багатьох партій та окремих діячів українського революційно-демократичного табору викликало положення закону про вилучення надлишків землі понад 15 десятин навіть у господарствах, що не використовували найманої праці. І все ж таки надія на отримання землі стала вагомим важелем у прилученні селянських мас на бік радянської влади.

Після витіснення з України добровольчих частин у середині лютого 1920 р. розпочалася заміна надзвичайних органів влади —

ревкомів — радами та їхніми виконками. 13 лютого за рішенням ЦК КП(б)У знову «вступили в свої права» Раднарком і ВУЦВК рад УСРР. 19 лютого 1920 р. на останньому засіданні Всеукраїнському були повністю відновлені повноваження Ради Народних Комісарів. 25 лютого того ж року ВУЦВК призначив вибори до рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Зміни у шляхах розв'язання земельного питання і корегування продовольчої політики радянської влади забезпечили в ряді місцевостей, хоч і далеко не повсюдно, проведення виборчої кампанії. Щоправда, не втрачали позицій і ревкоми. Не можна не підкреслити значення схвалення Раднаркомом УСРР 26 лютого 1920 р. закону про продрозкладку, згідно з яким її обсяг визначався у відповідності до потреб постачання Червоної армії, населення міст і селянської бідноти України. Виходячи із специфіки регіонів, пропонувалося лишати від 10 до 25% зібраного за розкладкою хліба для селянської бідноти ¹⁰. Але й поновлена продовольча політика не відповідала справжнім інтересам широких селянських мас, бо не з'явилися економічні стимули до виконання заготівельних планів. Як і раніше, заборонявся вільний продаж хліба, не визначалася його кількість, що підлягала вилученню за продрозкладкою. Не випадково саме останнє питання одним з перших вирішувалося на початку впровадження нової економічної політики з введенням продподатку.

В 1920 р. широку хвилю протестів викликали й методи здійснення продрозкладки. Полтавський губком КП(б)У на пленумі 3 березня запропонував для розв'язання продовольчого питання відверто насильницькі заходи: заарештувати усіх великих хлібопродавців; конфіскувати продукти, які є в магазинах і складах приватних осіб, заборонити торгівлю м'ясом, запропонувати губпродкомісарам передати губкому свої міркування щодо інших акцій. У Костянтинівській і Полтавській повіті направили «кращі партійні кадри для викачки хліба та агітації», з настановою залишати на місцях «по нормі» ¹¹. Подібні дії аж ніяк не сприяли вгамуванню повстанського руху в українському селі, який в умовах розгортання військових дій на півдні проти П. Врангеля, збирання сил УНР — на заході і триваючого «Зимового походу» частини війська останньої по радянських тилах між Дніпром та Дністром до краю ускладнював політичне й економічне становище республіки.

Навіть та частина трудового селянства, яка з появою нового земельного закону УСРР підтримала радянську владу, тепер часто виявляла відверту ворожість до продзагонів, комісарів, до виконання продрозкладки, до розпоряджень місцевої влади в справі регулювання земельних відносин. До цього були вагомими підстави. Адже навіть наркомзем УСРР Д. Мануїльський, підсумовуючи в кінці 1920 р. результати діяльності народного комісаріату земельних справ, оцінив їх досить песимістично. «Селянська маса, — зазначив він, — ... вважала, що ми своїми радянськими господарствами бажали нав'язати нову державну форму кріпосного права»¹².

Отже, селянству України того періоду не можна відмовити в певній далекоглядності. До речі, Д. Мануїльський відзначив найбільший розмах повстанського руху в 1919 р. саме у найбідніших районах частини Київщини, Полтавщини та Поділля, тобто там, де найгостріше відчувався земельний голод. І цей його висновок завдає серйозний удар по домінуючому і в документах радянської влади, і в працях багатьох вітчизняних істориків визначенню повстанського руху в Україні того періоду, як куркульського. Хочеться додати, що Д. Мануїльський, аналізуючи причини поразки радянської влади у 1919 р., головним вважав саме те, що «маса селянська не зрозуміла минулого року нашої політики».

Про формування нового співвідношення політичних сил в Україні у 1920 р. певною мірою дають можливість судити безпартійні робітничо-селянські конференції, які набули широкого розмаху в лютому — березні в умовах, коли вибори до рад ще тільки розпочиналися. Нерідко ці зібрання ставали ареною гострих політичних баталій, але все ж таки більшість делегатів висловлювалася тоді в підтримку радянської влади. Як писала 17 лютого 1920 р. «Звезда», вони були, так би мовити, містком, яким до радянської роботи залучалися нові робітничо-селянські сили. Велику роль цим конференціям відводили комуністи, використовуючи їх для популяризації своїх поглядів і нерідко домагаючись прийняття своїх резолюцій. На безпартійній конференції Катеринославського повіту наприкінці лютого 1920 р. представники КП(б)У звернулися до делегатів із закликом до інтернаціональної єдності трудящих України та Росії, до створення

єдиної інтернаціональної армії на противагу українській республіканській армії УНР¹³. Це питання залишалося актуальним, бо тривав «Зимовий похід» формувань останньої. Ряд безпартійних ораторів під впливом виступів більшовиків визнали, що в 1920 р. уряд УСРР певною мірою виправив ряд тогорічних помилок у земельній та продовольчій політиці і тому його слід підтримати. Знайшов відгук серед учасників конференції і виступ Е.Квірінга з гострою критикою дій проводу УНР та її збройних сил і запевненнями, що для українських трудящих вихід лише у підтримці радянської влади, створенні єдиного фронту і тилу з Радянською Росією¹⁴. У доповідях з місць прозвучали повідомлення, що в багатьох населених пунктах Червону армію зустрічали як визволительку¹⁵. Безпартійні робітничо-селянські конференції, особливо до обрання рад, внесли помітний вклад у налагодження життя на звільнених від денікінців територіях, в реалізацію більшовиками заходів, спрямованих на розширення та зміцнення соціальної бази радянської влади.

Але ситуація далеко не завжди складалася на користь більшовиків. Так, на Київській міській безпартійній конференції 7 лютого 1920 р. резолюція боротьбистів зібрала 134 голоси, більшовиків — 115, меншовиків — 96 голосів. Природно, жодна з них не була прийнята. Боротьбисти підкреслювали, що розходяться з більшовиками «не з питання про необхідність радянської влади на Україні, бо це ми всі визнаємо, — говорив їхній представник, — а лише з питання про форми взаємин братніх радянських республік Росії та України. Ми вважаємо необхідним для зміцнення радянського ладу на Україні, щоб Українська Радянська Республіка будувалася власними силами і сама організовувала своє народне господарство у відповідності з місцевими умовами. Ми, безумовно, не відкидаємо дружню допомогу північній республіки, але ми проти опіки Москви над кожним кроком (Аплодисменти)»¹⁶. Заперечення проти об'єднаної Червоної армії і нагадування, що Всеукраїнський ревком, який складався переважно з комуністів-більшовиків, все ж таки свого часу погодився з думкою боротьбистів про створення Української Червоної армії, делегати зустріли овацією. В той же час українські ліві есери (борьбисти) з питання про створення особливого центру економічного життя України підтримали більшовиків. Вони

взагалі голосували за резолюції, запропоновані представниками КП(б)У. Врешті, зібрання вирішило підготувати єдину резолюцію усіх партій, що входили до губревкому — більшовиків, боротьбистів, УКП та українських лівих есерів (борбистів). Резолюція про поточний момент починалася із заклику до згуртування навколо органів радянської влади, повної підтримки морально й матеріально Червоної армії, а також прагнення і Росії, і України до миру, як з Антантою, так і з сусідніми державами. Для подолання розрухи конференція закликала робітників Києва до піднесення продуктивності праці і підтримки починань радянської влади. Остання ж мала піклуватися про робітників і налагоджувати братні стосунки робітників та біднішого й середнього селянства.

Формування міжпартійного радянського блоку відбувалось у дуже непростих умовах. Вище йшлося про співпрацю КП(б)У та УКП (боротьбистів) у створеному в грудні 1919 р. Всеукрревкомі. До ВУЦВК Рад України та РНК ще з весни 1919 р. входили представники боротьбистів, лівих українських есерів (борбистів), єврейського «Комуністичного Бунду». Але у стосунках між ними не зникало почуття недовіри, що дуже заважало справі. Наприкінці 1919 р. керівництво УКП (боротьбистів) неодноразово зверталося з листами до секретаря ЦК РКП(б) М.Крестинського із скаргами на дії ЧК по відношенню до кур'єрів боротьбистів з України, які приїздили до Москви для зв'язку із Зарубіжним бюро ЦК УКП (боротьбистів). Їм, зокрема, чинили перешкоди у поверненні на Україну, звинувачуючи в ухиленні від мобілізації. В одному з таких листів говорилося: «Одне з двох: або наша партія користується повним довір'ям і тоді відпадає будь-який сенс ходіння по митарствам до ЦК РКП», або «не може бути й мови про будь-яке співробітництво з такою партією...»¹⁷.

Причини розходжень з КП(б)У чіткіше видно із змісту редакційної статті органу УКП (боротьбистів) «Красное знамя» від 31 грудня 1919 р., яка стала реакцією на опублікований напередодні Акт утворення Всеукраїнського Революційного Комітету та його декларацію, звернену до пролетаріату України. У статті, зокрема, відзначалося, що остання «достатньою мірою свідчить про відірваність Всеукрревкому від широких верств українського пролетаріату» і його не зовсім правильну орієнтацію в умовах української дійсності. Особливо наголошувалося на

акцентуванні уваги до національних аспектів. Орган боротьбистів твердив, що це зумовлене недостатньою поінформованістю «у найсправедливіших жаданнях українського пролетаріату». Зазначалося також, що те ж саме спостерігалось і в резолюції ЦК РКП(б) про політику в Україні¹⁸. Стаття «Український пролетаріат і Українська комуністична партія» розвивала цю тему далі, визначаючи стосунки між пролетаріатом та багатомільйонним селянством. «Промисловий пролетаріат України повинен дуже чуйно прислухатися до голосу свого найближчого союзника — сільського пролетаріату та йти з ним у найтіснішому контакті», — говорилося в ній. У КП (боротьбистів) називала себе «тією об'єднуючою ланкою, яка зв'яже дві великі армії в єдине ціле, ...рівняє спільний пролетарський фронт...»

У цьому ж номері газети з'явилося звернення від Організаційно-інструкторського відділу Центрального Комітету У КП(б) до усіх губпарткомів, повітпарткомів, до усіх організацій та осередків У КП(б) з приводу ускладнень стосунків з КП(б)У. У ньому, зокрема, відзначалося: «Тут, у Києві, комуністично-більшовики повели неприпустиме для комуніста цькування, спрямоване проти нашої партії, проти комуністичної партії українського пролетаріату міста і села, приймаючи для цього усі можливі зособи. Цей безвідповідальний вчинок наших союзників, старих наших товаришів по боротьбі і навіть колишніх учителів викликав природне хвилювання в лавах наших партійних товаришів, особливо в провінції...». Говорилося й про напружену атмосферу, яка спричинилася до появи «провокаційних чуток про те, ніби відбувся розкол між боротьбистами», що в ряді місцевостей між ними точаться бої (під Полтавою, Білою Церквою, Радомишлем і навіть у Києві). В зв'язку з цим Організаційно-інструкторський відділ ЦК У КП(б) (боротьбистів) повідомляв: «1) розриву між У КП(б) та КП(б)У не відбулося; 2) представники боротьбистів ведуть у Москві переговори про утворення спільного ревкому і, за останніми відомостями, дійшли згоди; 3) виступ київських більшовиків — результат хворобливої нервозності, причини якої, очевидно, криються в їхній відірваності від пролетарських мас та в колосальному зростанні лав нашої партії (боротьбистів. — А.Г.) за рахунок КП(б)У; 4) ставлення наше до комуністів-більшовиків залишається таким як і раніше: ми твердо стоїмо на тому, що

керівництво революцією на Україні має належати одному комуністичному центрові, органічно пов'язаному з пролетаріатом села і міста України»¹⁹.

Про надзвичайну складність ситуації свідчить і стаття С.Мстиславського «Єдиним фронтом», опублікована в органі УПЛСР (борбистів). Автор наголошував, що успіх радянської влади в Україні залежить від того, наскільки «вдало буде розплутано той вузол внутрішніх стосунків, який заповіла ...політика минулого Українського Раднаркому». Найшкідливішим вважалося устремління останнього до «централізації» дій з Радянською Росією. С.Мстиславський констатував, що кожний натяк на це «примушує Україну насторожитися—і насторожитися вороже. А при активності українців—від такої ворожої настороженості—лише один крок до повстання...». Цю ворожість він бачив і серед представників найлівішого крила українських соціалістів і навіть комуністів. А виявлялася вона, на його думку, у саботажі «московських» починань урядової партії більшовиків, викликаючи чутки про неминуче зіткнення між «корінними» українськими партіями, що «визнавали лише одну мову для України—мову українську—і тими, що користувалася двома мовами...—комуністами-більшовиками України». Щоправда, висловлювалося припущення, що підписана між КП(б)У, боротьбистами та лівими есерами (борбистами) угода про співпрацю у Всеукраїнській начебто мала покласти край міжпартійній сварці. Тим більше, що й з боку РСФРР були зроблені заяви про збереження за Україною права свободи державних рішень. Але упередженість у ставленні до «центру» не зникла²⁰.

Об'єднавчий процес вилився у тривалі домагання утворення саме Української комуністичної партії, а не приєднання до КП(б)У. Таку позицію обстоювали уседеки-незалежники, яких підтримували праві боротьбисти і досить значна кількість колишніх членів КП(б)У. Розбіжності цієї частини політичного спектру радянського табору з політикою останньої виявилися значно глибшими, ніж у боротьбистів. Погляд на умови об'єднання усіх комуністичних сил досить чітко визначив Ю.Мазуренко у листі до Х.Раковського від 27 грудня 1919 р. Він, зокрема, писав, що «партія «незалежних», пройшовши тяжку школу й отримавши

добрий урок в кінцевому наслідку своєї еволюції, дійшла до логічного кінця. Ми сподіваємося, що і «К.П.У.», отримавши добрий урок, змінить своє ставлення до України і свою політику, і можливо недалекої той час, коли питання про контакт трьох комуністичних партій на Україні відпаде і буде єдина Українська комуністична партія без будь-яких «хвостиків»²¹.

Незабаром, 13 січня 1920 р., Ю.Мазуренко пише «Тези для Раковського про взаємини України і Росії». Мова йшла про обопільне визнання незалежності рівноправних республік, союз на засадах співпраці й товариської солідарності головним чином в економічній галузі і військових діях проти внутрішньої та зовнішньої контрреволюції. Для утворення єдиного військового фронту пропонувалося організувати союзу Реввійськраду на паритетних засадах з правами верховного командування усіма діючими силами обох республік. Реввійськрада мала отримати право встановлення загальних принципів формування армії, вироблення плану її постачання тощо. В економічній галузі йшлося про створення на паритетних засадах союзної Ради народного господарства, яка обиралася б з'їздами останньої і затверджувалася ЦВК рад обох республік. Союзному раднаргоспу доручалося б вироблення загального плану розвитку виробництва, координація дій республіканських раднаргоспів, керівництво зовнішньою торгівлею, фінансовою політикою, транспортом та зв'язком. Але поряд з цим у тезах наголошувалося, що визнання незалежності республік зумовлює їхню самостійність у міжнародних зносинах. Для розв'язання внутрішніх проблем пропонувалося утворити на паритетних засадах колегію з міжнародних справ. Проте за взаємною угодою припускалося і спільне представництво за кордоном. В інших сферах незалежність республік зберігалася доти, доки саме життя «не висуне необхідності дальших угод». Окремо обумовлювалося існування самостійної Української комуністичної партії. На заключення висловлювалося бажання, аби посередництво в справі об'єднання в Україні партій комуністичного спрямування взяв на себе ЦК РКП(б)²².

Проблеми єднання сил становили й основний зміст листа Ю.Мазуренка члену та секретарю ЦК РКП(б) М.Крестинському від 7 січня 1920 р. На перший план висувалося об'єднання «марксистських комуністичних груп і партій» і підкреслювалося,

що це можливе або у формі контактів та угод з окремих питань (незалежності радянської України, утворення органів управління народним господарством, єдиного військового фронту із зміцненням російсько-української армії та ліквідацією партизанщини, розгортання національно-культурної роботи тощо), або повного об'єднання з утворенням єдиної Української комуністичної партії. І знову прозвучало прохання про посередництво на переговорах з КП(б)У²³. Отже, як і УКП (боротьбистів), уседеки-незалежники серйозно аналізували проблему об'єднання політичних сил радянського табору, але вимагали, щоб базовими стали українські партії, які відносили себе до комуністичних, а не КП(б)У. Остання розглядалася, як загін російської партії—РКП(б). Врешті-решт згадані ініціативи незалежників позитивних наслідків не дали.

До речі, О.Шумський, виступаючи 12 січня 1920 р. на київській конференції УКП (боротьбистів) щодо змін у співвідношенні політичних сил у республіці напередодні падіння А.Денікіна, зробив такий висновок: «...Ми маємо три сили: сили дрібнобуржуазної революції (зокрема, він згадав кооперацію та вчительську спілку.—А.Г.), сили місцевого пролетаріату—це організовані сили нашої партії і сили КП(б)У—сили організованого пролетаріату російського». А далі продовжував: «Тепер становище змінилося... Спробуємо розібратися, на які сили спирається РКП та КПУ. В минулому вони вели за собою пролетарські маси України. Чому ж тепер ці маси відлинули?» Відповідь О.Шумський бачив таку: «КПУ спиралася на реальні військові сили і в той час, коли з України вийшли усі червоні частини, пішли й усі більшовики, бо через відірваність від пролетарської маси працювати їм тут було неможливо. ...Щоб вести внутрішню революційну боротьбу,—продовжував оратор,— з комуністичних груп залишилася на Україні лише наша партія в повному складі з її Центральним комітетом на чолі. І коли довелося нашій партії винести боротьбу з денікінцями..., коли, нарешті, рушила вперед Червона армія, знову з'явилися комуністичні більшовики і заявили претензії на перше місце в українській революції»²⁴. Таке широке цитування матеріалів про основні напрями розходжень між політичними течіями, які претендували на владу, здається виправданим необхідністю дати читачеві можливість реально відчутти складність ситуації в Україні на

початку 1920 р.

Взяти хоч би такий аспект незгод боротьбистів з КП(б)У, що впливав з намірів останньої проводити політику двох центрів — у культурному відношенні центр в Україні, а в економічному — в Росії. О.Шумський на Київській міській конференції боротьбистів 12 січня 1920 р. назвав це спробою знищення «самостійницької тенденції», визнавши, що дійсно розв'язати усі економічні питання безпосередньо в Україні дуже важко через децентралізаторські тенденції окремих областей та міст. «Тут Одеса є центр, Харків — центр, Полтава — теж центр», — говорив він. А далі висловив переконання, що саме тому «централізувати господарське життя в одному місці зовсім неможливо, а тим більше у такому далекому пункті, як Москва». Політику РКП(б) та КП(б)У з економічних питань О.Шумський назвав політикою «двоїстості та компромісів», яка не може дати позитивних результатів через відірваність продуктивних сил України від керівного центру. «Чи бути цьому центром у Москві, чи бути йому на Україні, — ось пункти, з яких точиться боротьба двох течій, двох сил. І політика однієї з цих сил, і це слід підкреслити, не має зараз на Україні реальних підстав для свого існування. Це політика КП(б)У», — робив він висновок. Крім того, боротьбисти рішуче засуджували так звану тактику «революційної окупації, тактику опори на багнети, тактику боротьби з повстанням села». Вони домагалися розшарування останнього без використання у цій справі московського та пітерського пролетаріату, бо «у нього немає розуміння українського села, у нього немає того досвіду, який є в українського пролетаріату»²⁵.

Серйозною перешкодою на шляху об'єднання «комуністичних сил України» О.Шумський вважав політику Х.Раковського, який, на його думку, взагалі вороже ставився до останньої. Але врешті-решт УКП (боротьбистів) після тривалих хитань і сумнівів, зваживши на невідворотність нової загрози УСРР з боку білих формувань П.Врангеля на півдні та УНР і Польщі — на заході, а також на наростаючий тиск з боку КП(б)У, змушена була піти на так звану «самоліквідацію». 14 березня 1920 р. відкрилася конференція боротьбистів — перша після її утворення в результаті об'єднання у серпні 1919 р. УПСР (комуністів) та УСДРП (незалежних). Головним стало питання про злиття з КП(б)У, яке,

до речі, вже виникало минулого року. На конференції з'ясувалося, що є й такі, що «не довіряють цьому об'єднанню». Але В.Блакитний, відповідаючи на вітання конференції від III-го Комуністичного Інтернаціоналу, проголошене Д.Мануїльським, заявив: «Міцний революційний союз цих партій не може бути зруйнований ні окремими непорозуміннями, ні частковими розходженнями...». Д.Мануїльський, виступаючи від ЦК КП(б)У, теж запевняв, що від того, як «складуться відносини двох комуністичних партій, залежить доля революції... Вірте нам! Якщо буде об'єднання, то воно відіграє велику роль. Можливо, що за весь час революції, — продовжував він, — на Україні не було відповідальнішого моменту»²⁶. І хоч усі незгоди і певна упередженість у ставленні партій одна до одної повністю усунені не були, вечірнє засідання конференції боротьбистів 20 березня 1920 р., — як писала радянська преса, — «перетворилося в урочисту об'єднану конференцію двох комуністичних партій України». Наскільки великого значення надавала цій акції КП(б)У, можна судити хоч би з вітання Х.Раковського. «Зовнішні та внутрішні вороги вже розраховували на наші розходження, зовнішні і внутрішні вороги вже голосно казали, що українські комуністи воюють між собою, — говорив він. — ...Товариші боротьбисти, останній раз називаю я вас цим історичним іменем, віднині є тільки одні товариші більшовики Української комуністичної партії»²⁷.

Іншим шляхом пішли УСДРП (незалежні). Вони наприкінці грудня 1919 р. вмістили у «Червоному прапорі» відозву від імені Організаційного комітету Української комуністичної партії до всіх партійних організацій про скликання з'їзду для створення УКП. Був запропонований для обговорення «Проект програми УКП», вироблений А.Річицьким (А.Пісоцьким) та М.Ткаченком. Повідомлялося, що Київська і Харківська організації вже оголосили себе організаціями УКП. Далі робилися спроби аналізу причин невдач української революції, серед яких особливо наголошувалося на незрілості її внутрішніх сил, що, як твердили автори згаданого документа, «давало можливість опанувати соціальною революцією на Україні елементам ...зовнішнім, не зв'язаним з її історичним розвитком, які для утримання влади і проведення комуністичного будівництва примушені були опиратися не на внутрішні робітничо-селянські сили, а на військові

сили Росії...»²⁸.

22–25 січня 1920 р. відбувся Установчий з'їзд Української комуністичної партії. У цьому починанні до «незалежників» приєдналися праве крило боротьбистів, а також значна кількість вихідців з КП(б)У. Від Оргкомітету УСДРП (незалежних) його відкрив М.Авдієнко. Головував на з'їзді А.Річицький. Почесними головами обрали одного з ідеологів незалежників М.Ткаченка, а також В.Шахрая, який перший заявив про необхідність існування окремої Української комуністичної партії. Як потім з'ясувалося, перший з них на той час уже помер від тифу, а другий – загинув у денікінському підпіллі на Кубані. Після них почесними головами обрали В.Леніна і надіслали йому вітальну телеграму, а також голову III Комуністичного Інтернаціоналу Г.Зінов'єва. З'їзд заслухав: доповіді з місць, звіт про діяльність Оргкомітету, доповідь про програму і тактику партії, її будівництво та про сучасний момент²⁹.

І хоч з різних технічних причин, як зазначено у передмові до виданих того ж 1920 р. резолюціях I-го Установчого з'їзду УКП, на нього приїхало досить мало делегатів, все ж таки «...вся партійна Україна представлена була». Після доповідей з місць Оргкомітет оголосив організації УСДРП (незалежних) розпущеними. З'їзд у відповідному рішенні записав, що «для партії українського пролетаріату ухвалює назву: Українська комуністична партія». Резолюцію про програму партії внесли представники Київщини, Полтавщини, Харківщини та Катеринославщини, записавши в ній: «Єдина програма для міжнародного пролетаріату є програмою комуністичної революції, яку дано... в Комуністичному Маніфесті...» У програмі визнавалася диктатура пролетаріату, але зауважувалося, що її конкретні форми «залежать од національних умов економічного розвитку і соціальних відносин в різних країнах»³⁰. Перший Установчий з'їзд УКП оголосив новостворену партію фракцією міжнародного пролетаріату, заявив, що вважає програмою Комуністичний Маніфест і Маніфест III Комуністичного Інтернаціоналу, але прикладаючи її до конкретних умов України. В резолюції про тактику УКП, зокрема, був такий пункт: «Переводячи в життя вимоги української національно-буржуазної революції, здійснюючи гасло самостійності У.С.Р.Р., УКП цим вносить

розклад в масу народу і допомагає одірванню працюючих мас од націоналістичної української буржуазії і полегшує перехід до комуністичної революції і комуністичного будівництва! Або такий: «... У.К.П. ставить своїм завданням розкол селянства, внесення в його ряди класової боротьби і загострювання її до стану громадянської війни, яка мусить дати перемогу пролетарським елементам села!»

Отже, коли провід УНР, прагнучи досягнути влади в Україні, бачив шлях до цього у збройному «Зимовому поході» на її територію, УКП, зі свого боку, теж сповідала шлях збройної громадянської війни.

Визначення ставлення до інших партій з боку УКП також не обіцяло близького миру в республіці. Виявивши прагнення до об'єднання всіх «дійсно комуністичних сил в Україні», її з'їзд висунув цілий ряд серйозних претензій до КП(б)У і боротьбизму, заявивши, зокрема, що під останнім «укриваються контрреволюційні петлюрівські елементи...»³¹. Об'єднання комуністичних партій України пропонувалося здійснити «на ґрунті програми У.К.П.» і прийнятих її з'їздом постанов. Зазначалося, до речі, що на Полтавщині на губернській конференції боротьбистів «всі стали за У.К.П. незалежних»³². А.Річицький у доповіді про програму УКП підкреслював, що самостійність України, за яку ратує партія «зовсім не означає замкнуття її кордонів від других республік і держав»³³. Проте далеко не всі спірні питання знайшли вирішення, хоч і було зроблено висновок про необхідність співробітництва з радянською владою. «Така влада, яка зараз є – відірвана від мас, – говорив А.Річицький, – вона не влада мас... Але це не значить, що ми проти цієї влади: вона не є диктатурою українського пролетаріату, але в ній є комуністичні елементи...»

Відносно формування армії, він вважав, що тоді слід було всіляко підкреслювати гасло російсько-української армії, створення єдиного фронту, але не єдиної військової організації. «І тому необхідно заснувати Українську Червону Армію, – говорив, А.Річицький, – котра: мала б свій військовий апарат, свої культурні організації. Може бути єдиний фронт, має бути спілка команди, але форми військової організації мусять бути свої»³⁴. Разом з тим не заперечувалося використання російських військових кадрів. На той час УКП рішуче відкидала можливість об'єднання з

комуністами-більшовиками, хоч і визнавала, що згадана партія до них «не ворожа».

На нараді, яка відбулася в перший день роботи з'їзду УКП, ішлося про перспективу об'єднання з УКП (боротьбистів). У принципі представники останніх програму УКП визнали, але, як зазначав А.Річицький, не бажали відкидати «хвостики» — УКП (боротьбистів). Промовець, у свою чергу, висловив думку, що «хвостики тягнуть за собою маси петлюрівщини, котрі йдуть... через те, що партія прикривається боротьбистами і ці елементи отримують добрий ґрунт для своєї праці»³⁵. Врешті так ні до чого і не домовилися, хоч і були пропозиції не з'ясовувати далі, хто має стати старшим, а «злитись, не боятись ніяких хвостиків», бо є ще одна «хвостата партія» — КП(б)У і з нею теж доведеться говорити³⁶. В резолюції з'їзду УКП про «Об'єднання комуністичних партій України» записали: «Перший Установчий з'їзд У.К.П. доручає Центральному Комітетові вжити всіх можливих заходів до об'єднання з усіма комуністичними партіями усього пролетаріату України без різниці націй і в першу чергу з К.П.У (більшовиків) і У.К.П. (боротьбистів)», але усім іншим партіям все ж таки пропонувалося «в основу об'єднання прийняти програму, тактику і назву «Української комуністичної партії»³⁷. Реалізувати цей задум не вдалося. Як відомо, УКП, як окрема партія, діяла ще кілька років і лише навесні 1925 р. остаточно оголосила себе «самоліквідованою».

Цікаво, що у січні 1920 р. відмовилася увійти до УКП і частина самих уесдеків-незалежників. У «Декларації Укр.С.-Д. Роб.Партії незалежних лівих», яка з'явилася у той час, говорилося: «Ми, У.С.-Д. Незалежні ліві ламаємо назавжди всі ті містки, що лучили нас з незалежними У.С.-Д., визнаючи Комуністичний Інтернаціонал, приймаємо принципово програму Комуністичної партії з деякими застереженнями лише практичного характеру»³⁸. Тут ішлося про вимогу об'єднання пролетаріату у формі «створення всесвітньої Соціалістичної Федерації радянських республік», що зближувало незалежних лівих з боротьбистами. Як і останні, вони вважали, що для звільнення пролетаріату всіх країн від капіталізму найкраще забезпечити всебічний розвиток кожного з його загонів «на рідній для кожного пролетаріату культурі, якою для українського робітника є культура українська». Декларація

обстоювала фактичну рівність між собою усіх партій, які визнавали платформу Комуністичного Інтернаціоналу, кликала до пропаганди серед селянства ідеї «добровільного заведення сільськогосподарських спілок (комун) та інших колективних форм інтенсивного господарювання»³⁹, визнавала диктатуру пролетаріату.

Поява і посилення впливу лівих течій української революційної демократії стали симптомами наростання внутрішньої кризи у ряді партій, що врешті призводило до їхнього розколу і ліквідації, як це сталося з УСДРП та УПСР, а потім і з утвореними на їхній базі УКП (боротьбистів) та УСДРП (незалежних). Але їхні гасла, особливо у національній, земельній та продовольчій політиці, виявилися ближчими широким масам українського селянства, ніж жорсткі дії й однозначно проросійська орієнтація КП(б)У. Остання через це і сприймалася ними, як загін російських комуністів, а тому знаходила відгук ідея утворення своєї української комуністичної партії. Це ж зумовлювало упереджене ставлення з боку РКП(б) та КП(б)У в 1919—1920 рр. до партій боротьбистів, борбистів, укапістів та інших ще існуючих тоді партій і груп соціалістичного спрямування, і активні пошуки шляхів їх ліквідації хоч ряд з них вже називали себе «комуністами». За підрахунками В.Полушкіної, зробленими на основі аналізу протоколів засідань ЦК КП(б)У, Політбюро та Оргбюро, протягом 1920 р. ЦК КП(б)У звертався до різних аспектів проблеми стосунків із згаданими партіями понад 100 разів. У лютому—березні 1920 р. питання про боротьбистів включалося до порядку денного майже кожного засідання ЦК⁴⁰.

На початку 1920 р. КП(б)У намагалася максимально використати у своїх інтересах вплив у масах лівих течій української соціал-демократії, особливо боротьбистів, насамперед у ході виборчої кампанії до рад різного рівня. У більшості губерній остання розгорнулася у березні—на початку квітня, за винятком Волині та Поділля, які опинилися в безпосередній близькості до лінії фронту з Польщею. Відносно ряду партій, що стали на позиції підтримки влади рад, КП(б)У зробила певні кроки до компромісу, але керівництво виборами тримала у своїх руках. Хоча ради в той час ще не стали однопартійними, але в них переважав вплив комуністів. Те ж саме було й у виконкомках: у повітових—вони мали понад 70% місць, губернських—близько 85%. У сільських

радах домінували представники бідноти — незаможні. В переддень 4-го Всеукраїнського з'їзду рад в Україні, хоч ще далеко не повсюдно, все ж таки утворилася досить розгалужена мережа губернських та міських виконкомів рад, 2 тисячі волосних виконкомів і близько 15 тис. сільських рад ⁴¹. Проте в умовах триваючого збройного протистояння ворогуючих політичних таборів у багатьох місцевостях діяли ревкоми. Крім того, в процесі змін військової ситуації досить поширеним явищем було скасування новообраних рад і відновлення ревкомів.

КП(б)У не гаяла часу і в розв'язанні головного завдання на шляху утвердження та зміцнення влади рад, яке вона бачила насамперед у зміцненні зв'язків з Радянською Росією і РКП(б). Це викликало, зокрема, різкий протест «незалежників». Ю.Мазуренко 8 лютого 1920 р. у листі до Д.Мануїльського порівнював КП(б)У з «комуністичним генерал-губернаторством» РКП(б) в Україні. «Ми в Ваших очах здаємося націоналістами, — продовжував він, — а Ви у наших — представниками метрополії, яка прагне здобути користь з колонії... Ми, враховуючи даний історичний момент ходу революції на Україні, її економічні і національні особливості, повинні вести свою тактику в напрямку використання тих засобів, які висуваються на даній території даними умовами часу і місця. Тов.Бухарін правий, коли каже про держави, про «політичний важіль економіки», але таким самим важелем є й національний рух; якщо і комуністична партія ставить завданням захоплення політичної влади, то вона повинна ставити питання про оволодіння національним рухом...» ⁴².

Тяжіння до Росії яскраво виявилось в роботі 4-ї конференції КП(б)У, яка 17—23 березня 1920 р. працювала у Харкові на правах з'їзду. Як і 9-й з'їзд РКП(б), вона зосередила головну увагу на пошуках шляхів виходу з глибокої економічної кризи та організації керівництва зруйнованим народним господарством з метою максимального використання короточасного мирного перепочинку. Розуміючи невідворотність найближчим часом наступу республіканських військ УНР та її союзника Польщі на заході і білогвардійських формувань барона П.Врангеля — з Криму, КП(б)У намагалася зміцнити відновлену радянську владу. Найважливіше значення вона відводила поглибленню зв'язків з РСФРР.

Вже на початку конференції відзначалося, що партійні організації України схвалили опубліковані 21 лютого 1920 р. у газеті «Коммунист» тези ЦК КП(б)У «Державні стосунки Радянської України і Радянської Росії», вироблені на основі резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» та листа В.Леніна до її робітників і селян з приводу перемог над А.Денікіним. Ухвалена конференцією по доповіді Г.Петровського резолюція з цього питання мала на меті обґрунтувати необхідність об'єднання військових органів, наркоматів закордонних справ, шляхів сполучення, пошт і телеграфу, фінансів, праці тощо.

В ній також виявилось однозначно негативне ставлення до дій сил українського національного табору. «На прикладі України, — твердила резолюція, — ясно видно контрреволюційну роль, яку там відіграла націоналістична агітація, що стала в руках як українських урядовських партій, так і хижаків міжнародного імперіалізму засобом боротьби і цькування проти соціалістичної Радянської Росії і проти соціалістичної Радянської влади взагалі». Що стосується зміцнення обороноздатності УСРР, — йшлося далі, — то «серед усіх радянських республік, що існували досі, тільки Радянська Росія була спроможна протистояти натискові міжнародної та внутрішньої контрреволюції...» Отже, робився висновок, що «всяка нова радянська республіка, керована інстинктом самозбереження, шукає в Радянській Росії опору й підтримку. Тісний союз з Радянською Росією є революційним обов'язком кожної нової радянської держави»⁴³.

З вищесказаного видно, що КП(б)У беззастережно орієнтувалася на Москву, а для її ЦК, практично сформованого за вказівками звідти ж, чужою була думка, що для стабілізації ситуації в Україні насамперед слід шукати шляхів до об'єднання місцевих національних сил. Це особливо наочно виявилось в резолюції конференції КП(б)У «Про ставлення до інших партій», яка зобов'язувала партійні організації розгорнути рішучу боротьбу проти дій «дрібнобуржуазних націоналістичних партій». А в цьому, як видно з доповіді Я.Яковлева, КП(б)У звинувачувала навіть представників лівих течій української соціал-демократії, які заявили про готовність підтримувати владу рад і входили до складу органів останньої.

Саме в дні роботи 4-ї конференції КП(б)У, на якій

вирішувалося і питання про подальшу долю УКП (боротьбистів), газета «Коммунист» досить відверто писала: «Злиття усіх комуністів України в єдину Комуністичну партію полегшує боротьбу з цими партіями. Петлюрівці, зеленівці та інші анархо-куркульські молодці не матимуть більш можливості спекулювати комуністичним іменем, скоротиться шкідлива для справи соціалістичної революції агітація проти союзу робітників та селян України, проти єдності російсько-української Червоної армії, зникне необхідність дипломатичними заходами боротися з контрреволюційними елементами, що засіли у партії боротьбистів». Крім того, орган КП(б)У бачив у входженні боротьбистів до комуністичної партії більшовиків підтвердження того, що саме остання є «єдиний і справжній представник українських трудящих мас»⁴⁴. КП(б)У, погоджуючись на блок з іншими партіями, не довіряла їм повністю і це робило єднання досить хитким і вразливим.

Я.Яковлев у доповіді на 4-й конференції КП(б)У говорив про застосування щодо партії боротьбистів політики «рішучого викриття кожного її хитання, рішучої боротьби з усіма елементами відвертої петлюрівщини, які до неї примазалися...», поряд з планомірним залученням до КП(б)У «її комуністичних елементів». Подібну ж тактику доповідач виправдовував тим, що «при наявності Комуністичної партії, яка стоїть при владі..., будь-яка інша партія, хоч би й така, що прагне спертися на трудящі маси, фактично вимушена перетворюватися у зосередження протикомуністичних сил». А це була не найкраща платформа для консолідації радянського табору у надзвичайно складних умовах 1920 р. Ще більш упередженим виявилось ставлення до тільки-но утвореної УКП, про членів якої Я.Яковлев у цій же доповіді взагалі заявив: «Вони прагнуть зберегти своє паралельне існування» з КП(б)У, але «комуністичний ярлик аж ніяк не охороняє їх від перетворення в новий центр легальної напівпетлюрівщини...» З вищесказаного випливає, що КП(б)У вважала необхідним пильно стежити за діями УКП і «відповідним чином діяти»⁴⁵.

Акція КП(б)У щодо «самоліквідації» в Україні у березні 1920 р. однієї з найпопулярніших серед трудового селянства партії — боротьбистів дістала високу оцінку ЦК РКП(б) та В.Леніна. Відповідну постанову ЦК УКП (боротьбистів) прийняв

20 березня того ж року, тобто вже під час роботи 4-ї конференції КП(б)У Виходячи з постанов з'їздів і конференцій партії про необхідність об'єднання всіх комуністичних сил України в єдиній комуністичній партії, беручи до уваги, що «боротьба за вплив двох комуністичних формацій на Україні — У.К.П.(б) та К.П.(б)У — набрала погрозово гострих форм, загибельних для справи комуністичного будівництва, і ґрунтуючись на постановах III-го Комуністичного Інтернаціоналу, К.П.(б)У признана за основну комуністичну партію України, — говорилося у цьому документі, — Лівобережне бюро Центрального Комітету, а потім пленум Ц.К. вжили конкретних заходів до вступу Української комуністичної партії (боротьбистів) у ряди Комуністичної партії більшовиків України»⁴⁶. Конференція УКП (боротьбистів) одногolosно затвердила це рішення, після чого робота її об'єдналася з 4-ю конференцією КП(б)У. ЦК УКП (боротьбистів) 24 березня 1920 р. ухвалив рішення оголосити партію неіснуючою. Її члени мали організовано переходити до КП(б)У, згідно з директивами ЦК. 27 березня цей документ з'явився в газеті «Коммунист». Тут же повідомлялося про припинення видання органу боротьбистів газети «Пролетарская правда», в останньому номері якої від 27 березня 1920 р. теж публікувалася згадана постанова ЦК УКП (боротьбистів).

Мотивуючи згоду на об'єднання з КП(б)У, а фактично поглинення нею боротьбистів, В.Блакитний 17 березня на останній їхній конференції зазначав: «Диктатура пролетаріату, яка спирається лише на Червону армію, довго утриматися не може. Для закріплення радянської влади на Україні наша партія, що зосередила у своїх лавах переважно сільський пролетаріат і пролетарську інтелігенцію, повинна об'єднати свої сили з іншою партією України, яка користується величезним авторитетом в широких пролетарських масах усїєї Росії ... Частина петлюрівців, потрапляючи до нашої партії, — продовжував він, — ставилася вороже до т.більшовиків і протиставляла «боротьбизм» — комунізму. ... Об'єднуючись, ми віднімаємо надію елементів на вибух зсередини». Цей виступ був опублікований у «Коммунисте» 28 березня 1920 р. У цьому ж номері газети вміщено ще ряд матеріалів з оцінкою злуки з боротьбистами. Особливо підкреслювався факт, що до КП(б)У приєдналася специфічно українська партія, яка

увібрала в себе найкращі елементи українського села. Спираючись на цю реальність, КП(б)У намагалася якомога міцніше утвердити в масах думку про те, що в Україні є лише одна партія трудівників українського міста і села — «це партія більшовиків». Щоб зробити цю думку «надбанням широкої гласності», пропонувалося забезпечити обговорення питання про об'єднання на усіх партійних та робітничих і селянських зборах⁴⁷.

Значна частина боротьбистів в індивідуальному порядку була прийнята до КП(б)У, хоч далеко не всі члени УКП(боротьбистів). Провідні діячі останньої, як, наприклад В.Блакитний та О.Шумський, увійшли до ЦК КП(б)У Г.Гринько, як і до того, залишився наркомом освіти УСРР. В.Блакитного до того ж призначили редактором газети «Вісник ВУЦВК». Невдовзі він став одним з відомих публіцистів та організаторів радянської преси, письменником, літературознавцем, громадським діячем. Колишній боротьбист П.Любченко зробив стрімку партійну та державну кар'єру. В 1934—1937 рр. він очолював РНК УСРР і входив до Політбюро ЦК КП(б)У. Проте подальша доля, як боротьбистів, так і укапістів, борбистів та колишніх членів інших опозиційних КП(б)У партій, щоправда, так само, як і тисяч і тисяч «чистих» комуністів, виявилася однаково трагічною: практично всі вони, а також і ті, що повернулися у 20-ті роки з еміграції, стали жертвами сталінських репресій.

КП(б)У, зробивши на 4-й конференції досить серйозний крок до утвердження однопартійної системи влади в Україні, разом з тим зіткнулася з глибокими незгодами в ній самій. Під час обрання ЦК більшістю у 105 голосів перемогли так звані «децисти» — представники опозиційної групи «демократичного централізму», яка діяла в РКП(б) у 1920—1921 рр. і критично ставилася до ленінської лінії у партії. В результаті в українські партійні справи втрутився ЦК РКП(б), який 7 квітня 1920 р. звернувся з відкритим листом до більшовицьких організацій України, назвавши у ньому позицію «децистів» антипартійною і заявивши про розпуск, за визначенням цього московського документа, «підтасованого складу ЦК КП(б)У». Натомість призначався Тимчасовий ЦК у складі: Артема (Ф.Сергеева), В.Затонського, Ф.Кона, С.Косіора, Д.Мануїльського, С.Мініна, Г.Петровського, В.Чубаря, Я.Яковлева та ін. 15 квітня 1920 р. на пленумі секретарем ЦК КП(б)У обрали

С. Косіора. Для закріплення підпорядкованості комуністів України ЦК РКП(б) тільки протягом травня 1920 р. сюди з Росії виїхали 674 політпрацівники. Крім того, за рішенням ЦК РКП(б) відбулася перереєстрація членів КП(б)У, що розпочалася 5 квітня 1920 р.⁴⁶. Остання акція, власне, ставила під контроль процес входження до складу КП(б)У представників інших партій, що поступово, але неухильно зникали з політичної арени Українню, хоча формально ніби й отримали право на легальне існування.

Вже в першій половині 1920 р. в Україні процес утворення однопартійної системи активно наближався до завершення. Певні його результати відбилися на складі делегатів 4-го Всеукраїнського з'їзду Рад, а також ВУЦВК та РНК УСРР. Виборча кампанія перед з'їздом, який працював у Харкові 16—20 травня 1920 р., відбувалася в надзвичайно складних умовах. Триваючий майже три місяці мирний перепочинок закінчився з початком наступу в кілі квітня польської армії, покликаної на допомогу проводом УНР, а на півдні були готові виступити білі сили під командуванням П. Врангеля. І все ж таки з'їзд виявився досить представницьким. 811 делегатів з правом вирішального голосу представляли різні соціальні верстви суспільства: 279 робітників, 144—селян, 215—бійців та командирів Червоної армії, 167—інтелігенцію. За партійною приналежністю 706 з них були комуністами, 17—співчували їм, 25—належали до лівих есерів-борбистів, 5—до єврейських соціалістичних партій, 28—були безпартійними. І кількість радянських партій, і їхнє представництво порівняно з 3-м Всеукраїнським з'їздом рад різко зменшилися. Вплив некомуністичних партій в ході ухвалення рішень виявився практично непомітним. До новообраного ВУЦВК Рад увійшло 82 члени та 44 кандидати. 38 членів і 13 кандидатів делегували до складу ЦВК Рад РСФРР, пропорційно співвідношенню робітничо-селянського населення України та Росії⁴⁶. Представництво у ЦВК Рад Радянської Росії зумовлювалося рішенням 4-го Всеукраїнського з'їзду Рад про визнання державних стосунків УСРР та РСФРР. У «Звіті ЦК КП(б)У з 1 квітня до 1 листопада. До V-ї Всеукраїнської партійної конференції» (1920 р. — А.Г.) це характеризувалось як одне з найважливіших досягнень. Ішлося, зокрема, про те, що УСРР, залишаючись самостійною республікою, доля якої залежить від волі українських робітників і селян, разом

з тим входить до складу Всеросійської федерації⁵⁰. Цим якраз і пояснювалася необхідність представництва ВУЦВК у ЦВК Рад РСФРР.

З членів ВУЦВК лише 9 не були комуністами. В ході його виборів комуністи спиралися на підтримку групи безпартійних делегатів, які заявили: «...Ідіть і проповідуйте серед селянських мас... що все для перемоги і все для фронту»⁵¹. Разом з тим до ВУЦВК увійшли колишні боротьбисти П.Любченко, О.Шумський, В.Блакитний. Від імені ЦК КП(б)У Я.Яковлев про них говорив: «Ми зараз маємо у наших лавах... партію боротьбистів, яка влилася. Вона увібрала в себе те, що було кращого в партії лівих есерів»⁵². Від УПЛСР (борбистів) до виконкому увійшли М.Алексеев, Є.Терлецький, В.Качинський. Місцеві організації утвореної в січні 1920 р. УКП представляв один з її ідеологів А.Річицький — колишній діяч Центральної та Малої Рад, колишній уседек-незалежник. Від Закордонної групи УКП ввели навіть В.Винниченка⁵³.

Що ж передувало останній акції? Харківські «Вісті» («Известия») ще 21 квітня 1920 р. надрукували його листа, написаного 17 січня того ж року і 27 січня направленого до редакції газети «Боротьба» — органу центральної течії українських есерів, який виходив за кордоном і дотримувався більш-менш близької до сприйняття радянської форми влади платформи. В.Винниченко писав про повідомлення газети «Вперед» про запрошення його до участі в уряді УНР, очолюваному І.Мазепою. Він заявляв, що згоди на це не давав і «дати не можу, через те, що соціально-політична програма його уряду не відповідає моїм поглядам... Єдина форма державності нашої селянсько-робітничої нації, — продовжував він, — в даний момент є робітничо-селянська держава... Нехай цей лист утримає від повторення моїх помилок тих, хто ще не зрозуміли і не відчули своїх власних помилок»⁵⁴.

Цікавим є і повідомлення «Вістей» на основі заяви Х.Раковського про те, що з входженням В.Винниченка до Закордонної групи УКП його було призначено послом УСРР у Відні. Газета називала це важливою подією. «Голова Директорії, ще недавно з усією гарячністю, притаманною йому, який звик до нещадної боротьби з більшовиками, — писала газета, — зараз є послом Радянської України і тим самим приєднався до заклик

радянських урядів до нещадної боротьби з Петлюрою і поляками. У такому становищі опинилися не лише окремі особи, але й цілі соціалістичні організації: «боротьбисти», «борбисти», «Бунд», «ліві інтернаціоналісти» тощо... Націоналістичний романтизм колишнього Винниченка, — йшлося далі, — що надавав куркульському рухові проти радянської влади ореол боротьби за волю і культуру української нації, зник незворотно...» У висновку з наведеного матеріалу фактично бажане видавалося за дійсне, коли висловлювалося сподівання на полегшення боротьби «з отаманщиною та петлюрівщиною», як називався у цьому дописі український національний рух. Більше того, далі говорилося, що з відходом від нього його «ширих ідеологів» він взагалі перетвориться на куркульсько-бандитський рух»⁵⁵. І це насамперед стосувалося триваючого в Україні широкого повстанського руху, серед учасників якого ще довго зберігало популярність гасло самостійної незалежної демократичної Української Народної Республіки!

Суттєві зміни у співвідношенні політичних сил в Україні у 1920 р. відбулися під впливом наступу польських військ. Серед небагатьох опозиційних до КП(б)У партій, діяльність яких ще жевріла у республіці, більш-менш впливовими були борбисти та УКП. Їхнє легальне існування уряд УСРР санкціонував з урахуванням досить широкого впливу серед селянства та участі в діяльності радянських органів на місцях, а також непримиренної позиції щодо вторгнення польської армії. Один з лідерів УКП А.Річицький на 4-му Всеукраїнському з'їзді Рад так визначав позицію своєї партії: «Перед нами війна, в якій з одного боку стоять робітники Росії і України, з іншого — міжнародний капітал, польська шляхта, польська буржуазія із своїми прислужниками української буржуазії... Жоден, товариші, з членів нашої партії не залишився на Правобережжі, — продовжував він, — усі пішли в підпілля і там ведуть боротьбу в тилу української буржуазії. Вони ведуть боротьбу і на фронті...»⁵⁶. Делегати з'їзду зустріли цю заяву бурхливими оплесками. На репліку ж присутнього на засіданні Г.Зінов'єва про те, що УКП — селянська партія, а також вигуки із залу — «і націоналістична!» А.Річицький впевнено заперечив, що її організації діють і в таких великих містах, як Київ, Полтава, Катеринослав та інших. Далі він підкреслив, що в

умовах триваючої в Україні збройної боротьби необхідно «сили пролетаріату та селянства зібрати разом, щоб величезні полки кинути на польську та українську буржуазію, задушити її не лише на фронті, а й у тилу»⁵⁷.

В підтримку організації рішучої відсічі польському війську висловився представник борбистів С. Мстиславський. Але разом з тим він закликав до більшої довіри до українського селянства з боку більшовиків та радянської влади взагалі⁵⁸.

Лінія до єднання сил радянського табору простежується і в роботі першої сесії ВУЦВК, що зібралася 23 травня 1920 р. У виконання ухвали 4-го з'їзду рад про мобілізацію його делегатів для організації відсічі польському вторгненню було вирішено за угодою з центральними комітетами усіх представлених у радах партій у найкоротший термін виробити проект розподілу учасників з'їзду для воєнної роботи⁵⁹.

Але слід зазначити, що у 1920 р. в результаті заключення УСРР військово-політичного союзу з РСФРР все очевиднішим ставало обмеження повноважень ВУЦВК. Зокрема, визначалася періодичність засідань і обумовлювалося скликання його раз у два місяці, причому «по можливості» в той же час, що й сесій ЦВК рад РСФРР. У 1920 р. відбулося лише чотири сесії ВУЦВК, тоді як у 1919 р. вони іноді збиралися по кілька разів на місяць для розв'язання невідкладних питань. По відношенню до представників опозиційних партій з боку більшовицької більшості виконкому нерідко неприховано звучали диктаторські нотки. Так, наприклад, у рішенні сесії 23 травня про підпорядкування усієї діяльності радянської влади інтересам оборони і зміцнення фронту та тилу у пункті про мілітаризацію усіх радянських партій записали, що останні «згідно рішенню IV з'їзду повинні пристосувати партапарат для обслуговування потреб війни» і що «порушення цієї постанови має каратися як дезертирство»⁶⁰.

Виступаючи проти легально діючих в республіці національних партій, керівництво КП(б)У неухильно дотримувалося курсу встановлення однопартійної системи, зміцнюючи владу рад з допомогою Радянської Росії, власне, за рахунок обмеження суверенних прав України. Все ж таки у 1920 р. певне блокування КП(б)У з лівим крилом української революційної демократії, насамперед з УКП, яким би умовним чи

нещирим його не вважати, забезпечувало радянським військам підтримку досить широких мас українського трудового селянства. Останнє сприймало польську армію як окупаційну і засуджувало дії Директорії та уряду УНР, що покликали її в Україну. Це знайшло вияв у виступах з місць на 4-му з'їзді Рад. Представник Зогодухівського повіту Харківщини, вітаючи делегатів, заявив, що його земляки будуть підтримувати радянську владу, «як єдину виразницю селянських та робітничих інтересів» і не пустять польських панів на свою землю. Виступаючий від Дергачівської волості доводив до відома делегатів, що селяни, які його послали на з'їзд, доручили насамперед поставити питання про оборону республіки⁶¹.

Ставлення комуністичного керівництва УСРР до різних політичних течій, які змагалися за владу в Україні відверто сформулював на 4-му з'їзді Рад М.Скрипник. Він говорив про три лозунги, що тоді боролися між собою, і про три сили, які, на його думку, стояли за ними: «Герший — самостійна республіка українська — це лозунг петлюрівщини, шовінізму українського, котрий йде проти пролетаріату. Другий лозунг — лозунг дрібної буржуазії української і міщанства російського — ми його знаємо, з цим лозунгом приходив Денікін». І далі: «...Тільки наш пролетарський лозунг провадимо ми в життя і тільки він відповідає нашому завданню об'єднання всіх сил пролетаріату, тіснішого об'єднання сил всіх існуючих республік, перш всього російської і української... Такою боротьбою жорстокою, боротьбою трьохрічною на Україні ми нарешті добулися можливості аби вести дійсно спільну боротьбу...»⁶². Позиція М.Скрипника відповідала змістові одностайно прийнятої по доповіді голови уряду УСРР Х.Раковського резолюції «Про державні стосунки між УСРР та РСФРР», в якій підкреслювалося, що лише завдяки взаємній допомозі братніх республік можна було вистояти у запеклій битві проти численних ворогів, підтверджувався червневий 1919 р. договір про військово-політичний союз, а новообраному ВУЦВК доручалося і надалі здійснювати політику найтіснішого зближення, всебічного зміцнення братньої дружби між українськими та російськими робітниками і селянами. Будь-які спроби розірвати або послабити зв'язок з Радянською Росією та іншими народами країни (колишньої Російської імперії. — А.Г.),

будь-яке націоналістичне або шовіністичне цькування з метою роз'єднання робітничих і селянських мас оголошувалися контрреволюційними і спрямованими проти волі та незалежності трудящих України⁶³. До такого жорсткого формулювання позиції радянської влади М.Скрипника, очевидно, спонукало розуміння небезпеки тих розходжень, які мали місце в республіці між різними радянськими партіями, про що йшлося вище, незважаючи на нечисленність їхнього представництва на з'їзді.

Особливої гостроти набрало обговорення питання про ставлення до української національної ідеї тих політичних сил, які продовжували її сповідати. Колишній боротьбист О.Шумський у співдоповіді з питання про ставлення до Радянської Росії, зазначивши, що «...лозунг самостійної України зовсім не є засобом національного визволення, а зброєю в руках буржуазної петлюрівщини для соціально-класового пригноблення українських працюючих мас капіталом», далі продовжував: «Але коли самостійність України несуть на своїх прапорах українські комуністи з бувших незалежників, які вважають себе пролетарською партією, то тут доводиться дуже і дуже насторожитись...». «Укапісти, — говорив О.Шумський, — у своїй наївності доходять до того, що радять ... для одержання хліба від села йти до нього з гаслом самостійності України». Згадавши виступ М.Авдієнка, в якому той твердив, що у 1919 р. «укапістів (тоді ще незалежників. — А.Г.) потягла в контрреволюцію куркульська маса повз їхню волю», О.Шумський висловив міркування про розуміння останньою самостійності України, як можливості забезпечити своє майно від захоплення пролетарською владою. А далі він звернув увагу на те, що хоча віками накопичувалася в українських масах ненависть до апарату пригноблення їх російською буржуазією, тепер, правда повільно, розгортався «твердим курсом» процес налагодження зв'язків з робітниками Радянської Росії. Роль, яку відіграло військове й економічне єднання радянських республік у боротьбі з денікінщиною, О.Шумський назвав «не тільки кроком самоохорони, але також і початком утворення федерального зв'язку між соціалістичними республіками, без якого неможливе нове господарче будівництво»⁶⁴.

Представник лівих українських есерів (борбистів) М.Алексеев,

виступаючи по доповіді Х. Раковського, заявив, що оскільки його партія представлена у Раднаркомі УСРР, то вона й відповідальна за діяльність робітничо-селянського уряду. Отже, фракція обмежується тим, що «спільно з фракцією комуністів-більшовиків винесло резолюцію довір'я по відношенню до діяльності уряду»⁶⁵.

20 травня 1920 р. у доповіді про війну з Польщею Г. Зінов'єв, у свою чергу, піддав критиці тих, хто бачив необхідність організації захисту України від поляків лише з національних мотивів, бо, на його переконання, в Україні тоді не було «...скільки-небудь значного прошарку, крім прямих спекулянтів і прямих польських шпигунів, які б були зацікавлені у перемозі поляків. Усе інше населення зацікавлене у нашій перемозі... Комуністи організують робітничо-селянську бідноту і весь інший народ, включаючи інтелігенцію, на боротьбу проти польських панів. Хіба цим скільки-небудь порушуються інтереси інтернаціоналізму?»⁶⁶ — запитував доповідач.

Отже, 4-й Всеукраїнський з'їзд Рад спрямував свої рішення на те, щоб перетворити організацію відсічі польському вторгненню на загальнонародну справу. В одностайно схваленому делегатами 22 травня 1920 р. «Маніфесті» з'їзду оголошувалася війна Польщі. Безумовно, за стилем і змістом «Маніфест селянам, робітникам, воїнам Червоної Армії, усім трудящим України!» є документом, який однозначно відображував оцінку подій з позицій більшовицького уряду УСРР та КП(б)У і здійснюваної ними політики. Але ж не можна не визнати і того, що існували реальні підстави написати таке: «Щоб перемогти у цій тяжкій боротьбі, ми самі повинні бути організовані. Ми повинні мати залізну армію. Ми повинні напружити всі наші сили...»⁶⁷.

І не дивно, як свідчать учасники тих подій, що делегати з'їзду слухали «Маніфест» стоячи, перериваючи його читання вигуками: «Клянемося, клянемося, клянемося!»⁶⁸. Коли ж після його оголошення запропонували постанову про мобілізацію усіх делегатів на боротьбу з наступаючим ворогом, вона була схвалена одностайно⁶⁹.

Надзвичайно жорсткі заходи формулювалися в рішенні військової секції з'їзду. Для організації відсічі польській армії пропонувалося поповнення фронту робітничо-селянськими силами, викорінення партизанщини, рішуче знищення осередків бандитизму

та повстань, насамперед ліквідація залишків махновців тощо. І все це здійснювати шляхом «ідейної і фізичної боротьби», посилення політичної роботи на місцях із залученням політпрацівників Червоної армії та спеціальних партійно-радянських установ! ⁷⁰. Вже з фразеології цитованого документа видно, що будь-яких намірів до пошуків порозуміння з УНР радянська сторона не виявляла.

* Суворий характер мав і проект наказу ВУЦВК та урядові УСРР про шляхи зміцнення робітничо-селянської влади в республіці, запропонований фракцією комуністів на останньому засіданні 4-го Всеукраїнського з'їзду рад. Але з урахуванням надзвичайно складної обстановки й він був одностайно схвалений. Тепер непримиренна позиція органів радянської влади щодо неухильного виконання населенням її розпоряджень беззастережно мотивувалася необхідністю забезпечення інтересів фронту та зміцнення тилу. Запроваджувалися обов'язкові мобілізації, неухильне виконання хлібної розкладки, закупівлі коней, боротьба з будь-якими антирадянськими проявами, радикальне скорочення і мілітаризація радянських установ. Частина територій оголошувалася на військовому становищі. Невиконання чи порушення розпоряджень центральної влади, які прирівнювалися до бойових наказів, каралися судом революційного трибуналу ⁷¹. Виконання цього наказу покладалося ЦК КП(б)У на спеціально створену комісію у складі Ф.Дзержинського, С.Косіора та В.Антонова. За її пропозицією радянський апарат в Україні у центрі і на місцях скорочувався на 25–75% ⁷².

Фактично в період війни з Польщею та білими формуваннями П.Врангеля в ході реалізації настанов згаданої комісії й умов військово-політичного договору з РСФРР 1919 р. повноваження органів радянської влади України все більш обмежувалися з боку московського центру. А така тенденція не могла не викликати хвилі незадоволення серед тієї частини радянських партій, які твердо сповідали ідею будівництва незалежної суверенної Української Радянської Республіки. Незгоди виявилися на першому пленумі новообраного ВУЦВК у ході формування уряду, бо комуністична фракція запропонувала його особовий склад, який повністю відповідав вказівкам з Москви. Від голосування за нього утримався представник УКП. Вислухавши заяву останнього з

мотивуванням своєї позиції, Г.Петровський заявив: «Якщо завгодно представникам УКП, вони можуть подати письмові мотиви». Але питання так і повисло у повітрі. Х.Раковський від імені уряду запропонував погодити з ЦВК Рад РСФРР ряд заходів, вироблених 4-м Всеукраїнським з'їздом Рад. Ця акція ще раз продемонструвала визнання органами радянської влади в Україні підпорядкованості московському радянському центрові. Разом з тим у запропонованій Х.Раковським на розгляд пленуму ВУЦВК 23 травня 1920 р.декларації «Про заходи зміцнення революційного фронту і тилу» йшлося про зміцнення диктатури пролетаріату, підкреслювалося, що для організації гідної відсічі ворогам революції слід зміцнити політичні й економічні позиції пролетаріату, забезпечити його та його родини хлібом, громадським харчуванням, одягом, пристойним житлом, бо «у найбагатшій і найродючішій країні Європи — Україні — робітники ще не забезпечені навіть жалюгідним пайком». У зв'язку з умовами воєнного часу порушувалося питання про організацію постачання додатковими продовольчими пайками дітей і родин червоноармійців у містах і селах, а також забезпечення допомоги пораненим та хворим червоноармійцям «не лише з боку радянської влади, але й радянських партій, профспілок, кооперативів, широких мас робітників і селян»⁷⁹. Причому, ВУЦВК доручав своїй президії протягом трьох днів накреслити конкретні шляхи реалізації згаданих вище заходів, як невідкладно необхідних.

Крім того, у керівництві УСРР зріло й розуміння того, що зберегти і зміцнити радянську владу не вдасться, спираючись лише на міський пролетаріат без підтримки його з боку трудових мас селянства, яке до того ж становило переважну більшість бійців Червоної армії, а також без наведення мостів співробітництва з українським національним підпіллям. Останнє очолювалося, зокрема, укапістами. Проте вжиті радянською владою з цією метою заходи в справі постачання села найнеобхіднішими засобами сільськогосподарського виробництва і товарами широкого вжитку виявилися лише епізодичними. А тим часом дедалі ширшим ставало застосування насильницьких методів забезпечення збирання продрозкладки та здійснення інших заготівель. Велику роль у цій справі відводили новостворюваним комітетам незаможних селян (комнезамам, КНС), які розглядалися як органи диктатури

пролетаріату на селі. Сесія ВУЦВК, з одного боку, вимагала від Наркомпроду дотримання під загрозою Ревтрибуналу положення закону про продрозкладку щодо залишення на місцях 10–25% зібраного хліба для потреб незаможного селянства, з іншого ж боку, нерідко ущемлялися інтереси саме трудового селянства, багато представників якого, навіть коли вони не використовували найманої праці, потрапляли до категорії «куркулів», а з останніми велася нещадна боротьба. Показовим є те, що сесія ВУЦВК затвердила запропоновану декларацію без дебатів! За пропозицією Х.Раковського ВУЦВК одностайно схвалив і рішення про термінову мобілізацію сільських учителів для використання їх у розгортанні роботи по організації селянських мас на боротьбу проти польського війська та місцевого куркульства ⁷⁴.

О.Шумський від імені комуністичної фракції ВУЦВК на сесії 23 травня 1920 р. запропонував відновити в Україні діяльність Верховного Революційного трибуналу, який функціонував до початку навали денікінців. Його підтримав М.Скрипник, але з категоричними запереченнями виступив лівий український есер (борбист) Є.Терлецький, який вважав, що не слід передавати ревтрибуналу функції ЧК, а залишити все, як є ⁷⁵.

І все ж таки наприкінці 1919 – початку 1920 рр. в Україні ще продовжували легально діяти ряд опозиційних до КП(б)У лівих національних соціалістичних партій. Відповідні документи збереглися, зокрема, по Полтавській губернії. Є, наприклад, розпорядження губревкому про періодичне надання місцевій організації українських лівих есерів (борбистів), що існувала до липня 1920 р., паперу для видання друкованого органу. Позитивно вирішувалося і питання про орган Полтавського губернського комітету УКП(боротьбистів) – газету «Боротьбист» ⁷⁶. Більше того, Полтавський губревком у січні підтримав висунення до складу колегії Кременчуцького повітземвідділу представника боротьбистів, бо останні в той час, згідно з архівними документами, багато робили в справі «організації та розслоєння селянства...» ⁷⁷.

КП(б)У, враховуючи внутрішню диференціацію борбистів, застосовувала щодо них гнучку тактику, але завжди залишалася на сторожі. Ще у грудні 1919 р., як відомо, між ЦК КП(б)У та ЦК УПЛСР (борбистів) була підписана угода про співробітництво у відновлюваних органах радянської влади – Всеукрревкомі, а

потім — у РНК та новообраних радах. На початку 1920 р. партія все ще залишалася досить численною — до 7700 членів, тобто по масовості це була друга після боротьбистів соціалістична партія в Україні. Проте слід зазначити, що хоч під час денікінщини борбисти із зброєю в руках захищали радянську владу; їхні лідери В. Качинський, М. Алексеев, Є. Терлецький, декларуючи визнання останньої, разом з тим відверто заперечували диктатуру пролетаріату, протиставляючи їй «диктатуру трудящих», «диктатуру трудових класів», засуджували підпорядкування визначальних наркоматів УСРР загальноросійському центрові, що відбувалося в ході реалізації договору про військово-політичний союз обох республік. Зростання авторитету КП(б)У після розгрому денікінців, об'єднання з нею боротьбистів, розгортання діяльності новоствореної УКП, яка увібрала в себе різні опозиційні течії цілого ряду партій лівого крила української революційної демократії, поглиблення розбіжностей у самій УПЛСР (борбистів) призвели до ідейної кризи в ній і «самоліквідації» у липні 1920 р. На той час, наприклад, у Київській організації залишалося з колишніх 1250 лише 120 членів, у Катеринославській — 260 з 1000, в Одесі — з 1200 не залишилося жодного ⁷⁸.

У липні 1920 р. зібрався 4-й Всеукраїнській з'їзд УПЛСР (борбистів), на якому було прийнято рішення про злиття з КП(б)У. Один з лідерів борбистів М. Алексеев зазначив, що «довгим був шлях від партії Керенського до постановки питання про злиття з комуністами...». Він твердив, що спочатку з ініціативою про злиття виступив ЦК партії, але залишився у меншості. Ця точка зору стала загальнопартійною, коли ЦК підтримала «зустрічна комуністична течія партійних низів». Але частина партії, переважно з колишніх правих есерів та есерів активістів, була проти і вони навіть створили своє нелегальне організаційне бюро, чим внесли розкол в УПЛСР (борбистів). Це трапилося перед 4-м з'їздом партії. У Харкові, Одесі, Миколаєві, Чернігові, Луганську ця її частина ніякого ґрунту для себе не знайшла. Стягнувши сили з усієї України до Києва та Полтави, вони спробували «дати бій». У Полтаві акція зірвалася, а у Києві у прийнятій резолюції було записано: «Ми визнаємо самоліквідацію партії (злиття з КП(б)У) актом контрреволюційним» ⁷⁹. Проте перемогла «ліквідаторська» частина партії.

Полтавська губернська конференція УПЛСР (борбистів) 11 липня 1920 р. після доповідей з місць, констатувавши наявність особливого нелегального центру, «...який поставив завданням — внести дезорганізацію у лави партії у найвідповідальніший для неї момент, повністю схвалив постанову Бюро уповноважених ЦК про виключення членів партії, що брали участь у дезорганізації всередині партійних органів, а рівно запропонували Губпаркому вжити рішучих заходів до очищення партії від чужих їй елементів»⁸⁰. У резолюції про завдання партії Полтавська губконференція виділила питання про використання розходжень між борбистами та комуністами-більшовиками, необхідність об'єднання усіх революційних сил навколо одного організаційного центру, визнавши таким центром КП(б)У. Делегатам на Всеукраїнську 4-ту конференцію своєї партії полтавчани доручили домагатися злиття з КП(б)У.

Харківська губернська конференція УПЛСР (борбистів) у резолюції з поточного моменту ще чіткіше сформулювала таку ж думку, вважаючи потрібним в умовах 1920 р. всіляко «сприяти об'єднанню революційних сил і диференціації села», що уявлялося можливим «лише за умов повного узгодження усіх революційних сил республіки», перегляду питання про політичні угруповання з метою утворення єдиного революційного центру, яким, на думку делегатів конференції, могла стати лише КП(б)У. Делегатам на Всеукраїнську конференцію також був даний наказ підтримати своєчасність «ліквідації самостійного організаційного існування У.П.Л.С.-Р. (борбистів) і злиття з КП(б)У»⁸¹.

16 липня 1920 р. відкрився 4-й Всеукраїнський з'їзд борбистів, на якому була представлена переважна більшість організацій. 64 делегати прибули від Одеської, Миколаївської, Полтавської, Чернігівської, Харківської, Катеринославської, Донецької організацій. Вони мали право вирішального голосу. Ще 18 чоловік були наділені дорадчим голосом. Із запізненням прибули для участі в роботі з'їзду представники Поділля та Києва. На засіданні 18 липня 1920 р. ухвалили постанову про закінчення роботи з'їзду оголосити про розпуск партії і переведення її до складу КП(б)У з урахуванням борбистського стажу. Термін переходу теж визначили — не пізніше 1 вересня 1920 р.⁸².

Незважаючи на суперечливість і непослідовність політики

радянської влади, їй все ж таки вдалося після розгрому білих сил А. Денікіна шляхом досить обмежених компромісів розширити свою соціальну базу і зміцнити позиції. Наступні півроку, до закінчення на території України громадянської війни, вся діяльність уряду УСРР спрямовувалася на забезпечення найнеобхіднішим фронту і здійснення невідкладних заходів до підтримання життєздатності тилу. Причому, серйозні проблеми поставали не лише в зв'язку із селянським повстанським рухом, але й через соціальне напруження в містах навіть у середовищі опори радянської влади — пролетаріату. В результаті поруч із заходами, що мали на меті вдосконалення соціальної політики щодо трудящого населення, спостерігалася поширення просто нелюдського ставлення до так званих «нетрудових елементів», у тому числі й до інтелігенції. Тут досить згадати хоча б сумнозвісну систему так званих «ДОПР»ів (Будинки примусових робіт. — А.Г.), що були, власне, нічим іншим, як трудовими концентраційними таборами.

У звіті про діяльність ВУЦВК та його президії за час після 4-го Всеукраїнського з'їзду Рад на його листопадовій 1920 р. сесії жорсткі заходи у внутрішній політиці виправдовувалися необхідністю зробити все можливе для забезпечення потреб Червоної армії, фронту. Високо оцінювалася діяльність утвореного при ВУЦВК Верховного революційного трибуналу, який, як зазначалося у звіті, ліквідував «у корені усі контрреволюційні змови і виступи контрреволюції та її агентів»⁶³ Проте репресивними засобами неможливо було зупинити наростання незадоволення внутрішньою політикою уряду УСРР широких мас населення. Адже спостерігалася несправедливість не лише по відношенню до просто лояльних до радянської влади елементів, а навіть до тих, що активно її підтримували. Згадати хоча б відомий принцип визначення ударних підприємств, яким в умовах розрухи та голоду забезпечувалося привілейоване постачання продовольчими пайками. В. Чубар відверто визнавав на листопадовій сесії ВУЦВК, що на кінець 1920 р. існувала можливість забезпечити більш-менш задовільним пайком лише третину робітників (він говорив десь про 300 тис. чоловік з 900 тис. — А.Г.), а влітку того ж року цифра була ще майже вдвоє меншою. «Але й це забезпечення, — за його висловом, — у значній частині

було номінальним..., фактично постачання не можна було гарантувати з цілого ряду об'єктивних умов»⁸⁴. Такими фактами характеризувалося становище робітників. Про бідкування селянства вже йшлося вище. Інші прошарки населення, зокрема міське і насамперед інтелігенція, опинилися в жахливій ситуації, особливо в зв'язку з появою широкої мережі закладів із застосуванням примусової роботи з нестерпними для людського існування умовами.

В той же час постановами ВУЦВК від 7 серпня та 15 вересня 1920 р. і декретом від 20 серпня ц.р. запроваджувалися пенсії «особам, які мали особливі заслуги перед робітничо-селянською революцією». причому, поряд з наркоматом соцзабезпечення, ВУЦВК мав право сам встановлювати пенсії за видатні «політичного й історичного значення заслуги, при необхідності призначення пенсій у розмірі, який перевищує норми, встановлені у п.1 Декрету від 20 серпня 1920 р.»⁸⁵. Отже, вже з 1920 р. можна почати відлік запровадженню привілеїв для номенклатури. Подібні полярні за змістом акції радянської влади, природно, викликали негативне ставлення до неї серед значних прошарків населення і дуже шкодили зміцненню її позицій.

Залишали бажати кращого і результати радянської земельної політики. Наркомзем УСРР Д.Мануїльський, підбиваючи певні підсумки у доповіді на пленумі ВУЦВК 24 листопада 1920 р., засудив помилки минулого року, заявивши, що «шлях усупільнення сільського господарства повинен будуватися на певних економічних відносинах і наростати знизу». Головну мету нового земельного закону від 7 лютого 1920 р. він визначив так: «Основну масу селянства спаяти в боротьбі проти поміщицького землеволодіння». А далі констатував, що селянство сприйняло цей законодавчий акт, «як офіціальну ліквідацію тієї комуні, яка здавалася у його уявленні найпотворнішою формою державного насильництва над його майновими стосунками». Разом з тим Д.Мануїльський навів висновок Г.Петровського з поїздок по Україні про те, що «в цілому ряді районів, вже починається куркулізація бідняків, що перетворилися у дрібного власника!»⁸⁶. Отже, радянська влада, даючи землю, ніби повинна була радіти її господарському використанню і зміцненню селянських господарств, але на ділі її жах перед «куркулізацією» бідноти ставав

нездоланною перешкодою на шляху забезпечення добробуту українського села. В найпотворнішій формі це виявилось пізніше, під час суцільної колективізації та розкуркулювання. Але такі тенденції почали вимальовуватися вже у 1920 р. А це теж не додавало популярності радянській владі, яку так щиро підтримали трудові маси села під час боротьби з вторгненням польської армії та білих формувань П.Врангеля. Тому не випадково наприкінці 1920—1921 рр. Україну знову охопила всенаростаюча повстанська хвиля, підсилена голодом, викликаним не лише природними негараздами, але й недалекою земельною та продовольчою політикою радянської влади. Велику шкоду завдало Україні й те, що в ході воєнних дій проти Польщі та П.Врангеля 75% постачання усіх армій, зосереджених на її території, здійснювалося за рахунок місцевих ресурсів⁸⁷.

2. НЕВДАЛІ ПОШУКИ «СОЮЗНИКІВ».

ПОРАЗКА УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ТАБОРУ

Політична боротьба в Україні наприкінці 1919—1920 рр. виявилася особливо строкатою. Вище вже йшлося про ті течії українського національного табору, які перейшли на позиції підтримки радянської влади, вважаючи, що лише утвердження останньої дасть можливість забезпечити становлення державності в республіці. У 1920 р. поляризація сил у ньому поглиблювалася. Представники правого крила навіть на думку, так би мовити, центриста І.Мазепи, «...своєю консервативною політикою, зокрема в спр вах соціально-господарських реформ, практично гальмували боротьбу з поширенням більшовицьких впливів на Україні... Праві групи, — продовжував він, — не розуміли, що, крім кличів національних, потрібна певна соціальна програма для задоволення господарських інтересів широких мас народу»⁸⁸. Особливі труднощі І.Мазепа пов'язував з тим, що «український рух спирався переважно на українське село. Міста на Україні, — визнавав він, — за невеликими винятками, були чужі, неукраїнські»⁸⁹. Але й національна свідомість селянства залишалася ще далеко незрідою.

Чи не найсуттєвішою ознакою українського руху в той час

було те, що роз'єднання його сил виявилось не тільки в масах, але й у керівництві. Це чітко простежувалося ще в процесі визначення ставлення до денікінців та зовнішньополітичної орієнтації Директорії й уряду наприкінці 1919 — початку 1920 рр. Листопадові тогорічні поразки і ліквідація регулярного фронту українських республіканських військових сил примусили уряд УНР заявити про тимчасовий перехід на інші засоби боротьби за державність. Це вилилося у «Зимовий похід» під командуванням М.Омелянвича-Павленка. Як повідомляв 10 грудня 1919 р. головноуповноваженому уряду УНР у Кам'янці-Подільському І.Огієнкові ад'ютант С.Петлюри сотник Ф.Крушельницький, «Рада народних міністрів перебувала разом з військом», а Головний отаман виїхав у справах до Варшави, де зустрівся з Ю.Пілсудським⁹⁰.

Події кінця 1919 р. викликали зміни в позиції однієї з урядових партій — УПСР (центру). Її представники брали участь у створенні 10 грудня 1919 р. у Хмільнику на Брацлавщині так званої «Краєвої ради Брацлавщини». Передбачалася й реконструкція місцевих органів шляхом утворення повітових і сільських рад. І.Мазепа навіть твердив, ніби УПСР (центру) мала намір сприяти реорганізації усього керівництва УНР на засадах радянської форми влади і тому 25 грудня ц.р. у Хмільнику обрали «Раду Республіки» з 12 осіб (начебто замість Директорії. — А.Г.), яку очолив І.Лизанівський. Наступного дня І.Мазепа у Літині перед засіданням уряду скликав міжпартійну нараду УСДРП, УПСР та галицьких радикалів за участю усіх 12 членів «Ради Республіки». На цьому зібранні вдалося домовитись з есерами, щоб вони не наполягали на рішеннях, ухвалених у Хмільнику. Умови компромісу були такими: найближчим часом скликати передпарламент, перед яким Директорія та уряд мали скласти повноваження; згадувану «Раду Республіки» перетворити на комісію при урядові для вироблення проекту закону про скликання передпарламенту (хоч це було завідомо нереальним через втрату УНР, власне, всієї території. — А.Г.); Краєву Раду Брацлавщини затвердити як адміністративно-господарчий орган; члена «Ради Республіки» І.Макуха зробити міністром внутрішніх справ тощо.

Тогочасні дії уряду УНР свідчили про повну відсутність у нього якоїсь певної лінії. Після міжпартійної наради до Козятина виїхала чергова, вже третя делегація для переговорів з

командуванням радянських військ, наступ яких тривав. В урядових колах навіть дебатовалася думка щодо можливості порозуміння з більшовиками в разі визнання ними самостійності України і невтручання в її внутрішні справи. Але ж ліквідація регулярного фронту і перехід до партизанських методів боротьби, а також триваючі переговори з Польщею, зробили цей план нежиттєздатним. Про дальше поглиблення незгод в українському республіканському таборі свідчили також і склад, і дії так званої кам'янецької Української Національної Ради, яка займала опозиційну по відношенню до Директорії та уряду УНР позицію. І.Мазепа характеризував це утворення як «друге видання хмільницької «Ради Республіки», а різницю бачив лише в тому, що тоді провід належав українським есерам, а тепер він перейшов до правих елементів. До кам'янецької Української національної Ради від соціалістичних партій увійшли лише представники УГСПР. Уєсдеки не погодились з напрямом її діяльності і від участі відмовились. Очолив це утворення есеф М.Корчинський, його заступником став галицький національний демократ С.Баран, який фактично спрямовував дії цієї ради. До президії входили соціаліст-самостійник І.Липа, есер В.Голубович, член народної партії М.Баєр. Щоправда, перебуваючи в опозиції до уряду УНР, Українська Національна Рада все ж таки ухвалила резолюцію із засудженням Варшавської декларації від 2 грудня 1919 р. і сепаратного договору галицького командування з А.Денікіним.

Разом з тим викликає сумнів твердження І.Мазепа, ніби між представниками українських правих груп, що входили до кам'янецької Української Національної Ради, та українськими есерами існувала певна спільність думки про можливість визнання радянської форми влади в Україні і лояльне співробітництво з нею, якщо «ця влада буде справді українською». Більше того, І.Мазепа висловлював навіть припущення, ніби з цього приводу між правими та УПСР був підписаний окремий договір⁹¹. Підтвердження цим фактам знайти не вдалося.

З правими течіями українського руху аж до квітня 1920 р. співробітничала права частина єврейської партії «Поалей-Ціон» з центром у Кам'янці-Подільському, так звані «гольдельманівці». І.Чемериський, який дослідив історію цієї організації, пише, що вона з відділенням від «Поалей-Ціон» лівих перетворилася на

самостійну партію «Поалей-Ціон» в УНР⁹².

Тим часом, з наближенням радянських військ уряд УНР 31 грудня 1919 р. залишив Вінницю. 11 січня 1920 р. на нараді у Брацлаві з'ясувалася марність сподівань на реалізацію договору про злуку Наддніпрянської та Галицької армії. Адже ще 1 січня УГА, всупереч командуванню, яке орієнтувалося на денікінців, перейшла на радянський бік за умов використання її лише в боротьбі проти Польщі та інших держав, що посягнули б на українські землі. Газета «Червоний стрілець» 20 лютого 1920 р. писала, що 3-й Галицький корпус разом з червоними військами брав участь у боях за Одесу проти денікінців, а 2-й корпус вступив у бій з частинами добровольців, які відступали від Одеси і, не потрапивши в Румунію, намагалися пробитися до Кам'янця-Подільського⁹³.

Доречно нагадати, що на згаданій вище брацлавській нараді есери, власне, заявили про вихід з уряду УНР, бо не знайшли серед уесдеківської частини останнього розуміння своїх сподівань на те, ніби зберегти республіканську армію можна лише, передавши її під радянське командування. 7 лютого ЦК УПСР ухвалив постанову про лояльне ставлення до радянської влади і порушив питання про необхідність відновлення своєї легальної діяльності.

Як же поставилися до цих подій члени уряду та владних структур УНР, що перебували у Варшаві? 12 січня 1920 р. на нараді поряд з явно нездійсненими завданнями якнайшвидшого скликання передпарламенту й об'єднання Наддніпрянської та Галицької армій, вони висловили міркування щодо статусу Брацлавської краєвої управи і взагалі про визначення кола повноважень подібних краєвих управ. Про надто перебільшені надії, пов'язані з фактом їх утворення, свідчить такий запис у протоколі: «Затвердження Краєвої управи Брацлавської землі повинно послужити початком загальної реорганізації органів влади на місцях по типу Брацлавської управи»⁹⁴. Мало того, Тимчасовий провід УНР, не контролюючи ніякої території, обговорював ще й можливість повернення на Україну міністерських апаратів, урядовців і взагалі громадян, які перебували у Польщі. Було навіть вирішено розпочати з апаратів міністерств військового, земельних та закордонних справ і здоров'я. Все це могло свідчити лише про явне небажання розуміти справжнього стану речей.

Прекраснодушні марення тривали.

Тим часом перебуваючий в Україні прем'єр І. Мазепа у лютому 1920 р. видав розпорядження, що «до повернення п. Головного отамана або п. Військового міністра із-за кордону» республіканське військо має виконувати безпосередньо його накази, або осіб, ним уповноважених. У Варшаві ж діяв призначений С. Петлюрою тимчасово виконуючий обов'язки голови уряду А. Лівіцький. У березні, зокрема, він теж від імені уряду повідомив про визнання самостійності України Латвією⁸⁵. Таке подвійне, неузгоджене одне з одним, керівництво не може не ускладнювати досягнення мети українського національного руху.

Шкодив справі і розкол у другій урядовій партії — УСДРП, який ще у січні 1919 р. призвів до виділення з неї групи «незалежних» і створення ними окремої партії — УСДРП(незалежних). До дальшого поглиблення незгод у партії прийшла готовність її ЦК до пошуків різного роду компромісів з внутрішніми і зовнішніми силами заради набуття допомоги в боротьбі проти відновлення радянської влади. В результаті падав вплив серед мас населення і скорочувалася кількість членів місцевих організацій цієї і так не багаточисленної партії. Натомість зростав вплив більшовиків. Одеський комітет УСДРП, звертаючись до ЦК партії за фінансовою допомогою, зокрема писав, що губернські та повітові комітети «за весь час революції не могли розвинути свій вплив на організацію місцевого робітництва»⁸⁶. Розкол поглибився під час денікінщини, коли одна частина партії відкрито підтримувала білу гвардію, інша ж — вичікувала, дбаючи про згуртування сил українського національного табору навколо Директорії для боротьби з Радянською Україною. На осінь 1919 р. місцеві організації майже зійшли нанівець. Керівник Вінницького комітету УСДРП пояснював такий стан насамперед тим, що УНР «допустила велику помилку, ухиляючись від бійки з Денікіним»⁸⁷.

Досить яскраве уявлення про розгубленість українських соціал-демократів в умовах переходу на бік відновлюваної радянської влади лівих течій української революційної демократії, кризи центральної течії УПСР і вже очевидного виходу їхніх представників з уряду дають матеріали засідання ЦК УСДРП 29 січня 1920 р. у Кам'янці-Подільському. В резолюції насамперед зазначалося, що представники УСДРП продовжать свою роботу в

уряді «навіть у тім разі, коли в кабінет ввійшли представники інших партій». В умовах очевидної урядової кризи ставилося питання про те, що «кабінет з теперішньою політичною платформою і теперішньою конструкцією залишається до скликання законодавчого тіла (передпарламенту)». У виступах визначався й термін — не пізніше 1 травня 1920 р. Директорія та уряд мали звітувати перед ним і скласти свої повноваження. Окремо підкреслювалося, що перехідний період у боротьбі за українську державність, який розпочався з появою Варшавської декларації від 2 грудня 1919 р., слід вважати закінченим, а тому потрібне негайне відновлення регулярної армії, діяльності урядового апарату, оволодіння певною територією тощо.

Відносно стосунків з Радянською Росією члени УСДРП мали роз'яснювати, що УНР «примушена перебувати і надалі в стані війни» з нею не по своїй волі. Заключення договору з Польщею вважалося ще недостатньо підготовленим Варшавською дипломатичною місією, а тому пропонувалося встановити демаркаційну лінію між українськими та польськими військами. Перебування останніх на території України розглядалося як тимчасове до підписання сталого миру і мало обумовлюватися збереженням на місцях української цивільної влади. З Румунією передбачалося зберегти добросусідські відносини, з Добрармією — війна «до цілковитого очищення території від них». Участь уесдеків в уряді ЦК партії обумовлював, крім скликання невдовзі передпарламенту, ультимативною вимогою негайного, «шляхом видання урядом окремого Державного акта, унормування тимчасових форм Державного устрою та порядку законодавства, на основі якого Директорія У.Н.Р. всю свою владу виконує виключно через кабінет і Раду Народних Міністрів»⁹⁸.

Українська Національна Рада ЗОУНР, дізнавшись про вищезгадане рішення ЦК УСДРП, 8 лютого 1920 р. розглянула внесену С.Бараном резолюцію з пропозицією визнати Директорію й уряд УНР як органи державної влади неіснуючими, а Українській Національній Раді взяти на себе ініціативу дальшого державного будівництва. Проте більшість членів останньої виявила розуміння авантюрності пропонованої акції й навіть не винесла цей документ на голосування. Знову з'явилися пропозиції скликати передпарламент для розв'язання питання про верховну владу в УНР.

Після листопадової кризи 1919 р., власне, всі українські політичні течії й угруповання домагалися реорганізації влади в республіці. Права опозиція та есери центральної течії виступали за негайну ліквідацію Директорії й утворення натомість поста «Начальника У.Н.Р.». Були й прихильники «Ради Республіки». Уесдеки пропонували до скликання передпарламенту не ліквідувати Директорію, а лише обмежити її компетенцію на користь кабінету міністрів.¹⁴ лютого 1920 р. у Кам'янці-Подільському відбулось останнє засідання уряду І.Мазепи. 15 лютого прем'єр виїхав до армії «Зимового походу»⁹⁹.

Особливої шкоди престижу проводу УНР завдало підписання квітневого 1920 р. договору з Річчю Посполитою. Відомо, що переговори керівництва Директорії та уряду з останньою активізувалися ще з початку року, хоч умови для цього навряд чи можна було вважати сприятливими. Адже поляки поводитися на захоплених українських землях як окупанти. Серед паперів урядових установ УНР збереглося багато свідчень про це. Так, Волинський губернський комісар ще у листопаді 1919 р. повідомляв, що «поляки, скасувавши всі українські державно-громадські установи, завели свій цілком національно-польський державний апарат. ...Співробітниками до всіх зазначених установ приймаються тільки поляки і лише за браком останніх приймаються українці або інші при умові знання ними польської мови і зложення обіцянки на вірність польській державі...»¹⁰⁰. Жандармерія набиралася з російських поляків. Населення ставилося на облік і при будь-яких переміщеннях потрібні були перепустки. З приходом польських військ розганялися політичні організації, діяльність профспілок і культурнопросвітніх установ унеможлиблювалася через арешти їхніх членів та реквізиції приміщень, майна тощо. «Просвіти» закривалися, як, наприклад, у Рівному, а преса поширювалася лише польська і в обмеженій кількості — російська. Був навіть виданий таємний наказ про арешти активних учасників протигетьманського повстання 1918 р. Діячів українського руху вважали більшовиками і теж переслідували. Все українське вважалось більшовицьким і бандитським «Прихід свій спочатку поляки виправдовували тим, — говорилося у цьому документі, — що ніби вони прийшли визволити народ (не кажуть чий) від большевиків і завести

порядок, а тепер безсоромно заявляють, що це Польща і заняті землі прилучаються до Польщі»¹⁰¹.

Разом з тим відзначалася непевність поляків у збереженні під своєю владою цих територій і намагання власників спродати майно і виїхати звідси, що Волинський губкомісар УНР значною мірою пояснював «більшевицько-українським» і «надзвичайно ворожо-нервовим» настроєм населення. Скрізь виникали повітові повстанками і стихійні повстання, які жорстоко придушувалися окупаційною владою. Невеликі загони повстанців ховалися по лісах навколо Кременця і чинили звідти напади. Політичною платформою протипольського повстанку, який діяв з кінця 1919 р. і до складу якого входили представники від кожного окупованого повіту Волині, визначалася так: «...Визнання української самостійності і її теперішньої форми Державного ладу і повна підтримка сучасного українського уряду»¹⁰².

Враховуючи таке становище, уряд УНР у ноті «Високому урядові Речі Посполитої» від 13 січня 1920 р. поряд з проханням про допомогу в боротьбі із загрозою «зі сторони російського імпералізму (комуністичного і реакційного)», змушений був, так би мовити, делікатно висунути ряд вимог. Насамперед, говорилося, що на зайнятій поляками території слід залишити «непорушними адміністративні власті Української Народної Республіки й органи самоврядування, а там, де діяльність таких органів була припинена — негайно її відновити!». Пропонувалося також до ревізій у населення вдаватися лише у крайньому випадку і здійснювати їх через адміністративні органи й самоврядування; не вивозити державного та громадського майна, а вивезене повернути; припинити арешти і звільнити в'язнів. Головним мотивом висунення згаданих вимог називалася необхідність перешкодити «вितворенню атмосфери, сприяючої большевизму...»¹⁰³.

22 січня 1920 р. Українська дипломатична місія у Варшаві направила урядові Речі Посполитої «Ноту в справі порушення прав суверенності Української Народної Республіки на українському Поділлі». В ній нагадувалося, що згідно з прийнятою уповноваженими польського уряду Декларацією української місії від 2 грудня 1919 р., кордони, визначені по річці Збруч і Поділлю на схід від неї, належать УНР. А далі йшлося про те, що польська влада порушує там суверенні права України «в як

найдемонстративніший ...спосіб», ліквідує залишені УНР урядові установи, позбавляє прав українських урядовців, а польський комендант Кам'янця-Подільського у виданій польською мовою відозві до населення взагалі відносить місто до території Речі Посполитої. У наказі 1, написаному українською мовою, він оголосив скасованими усі «попередньо видані зарядження». Обов'язковою мовою оголошувалася польська. Дипломатична місія УНР у Варшаві своєю нотою вимагала відміни відозв і наказів коменданта Кам'янця-Подільського, притягнення винних до карної відповідальності і гарантій урядові УНР надалі від подібних акцій!¹⁰⁴ Але ж чи можна було сподіватися на виконання згаданих вимог, коли і сама місія, і тимчасовий провід УНР перебували на території Польщі?

Загалом протягом грудня 1919—березня 1920 рр. урядові останньої українською стороною було направлено кілька нот, крім згаданих вище. Висловлювалися протести з приводу порушення поляками недоторканості дипломатичних кур'єрів та дипломатичної кореспонденції УНР, проти незаконних контрибуцій і реквізицій на українському Поділлі та привласнення польською військовою владою державного, громадського й приватного майна в Україні; проти дезорієнтування українського населення заявами, ніби польська влада діє з відома Головного отамана С.Петлюри і зневажливого ставлення до головноуповноваженого уряду УНР у Кам'янці-Подільському професора І.Огієнка; проти втручання польського військового командування у намічену українським головним командуванням реорганізацію республіканської армії УНР¹⁰⁵. До речі, суть останнього конфлікту пояснює таємне повідомлення від 7 квітня 1920 р. губкомісара УНР на Поділлі І.Огієнку про спілкування з одним з керівників «Зимового походу» полковником О.Удовиченком. Останній заявив, що «поляки роблять нашому війську багато перешкод». Так, хоч він ніби погодив з ними питання про мобілізація, але вона все ж таки заборонена. Виникали постійні труднощі з постачанням українського війська. Врешті-решт, за свідченням О.Удовиченка, поляки направили до Жванчика жандармів, які «почали уже арештовувати старшин, що робить важке вражіння на козаків»¹⁰⁶.

У результаті численних контактів все ж таки вдалося усунути

деякі проблеми в українсько-польських взаєминах, хоча далеко не всі. Так, зокрема, 17 лютого 1920 р. голова дипломатичної місії у Варшаві А.Лівицький знову змушений був направити міністрові закордонних справ Речі Посполитої ноту-протест щодо прямих її контактів з РСФРР у справах України, а 2 березня 1920 р. — про необхідність залучення УНР до розв'язання питання про мир на сході Європи. У копіях згадані ноти були передані усім послам інших держав, представлених у Варшаві, і розіслані за кордоном¹⁰⁷.

Про надзвичайну складність стосунків проводу УНР з Польщею дадуть, можливо, певне уявлення листи С.Петлюри до Д.Антоновича, відправлені у січні 1920 р. У них висловлювалося сподівання, що саме через неї, можна буде «відчинити двері до Європи, до світу». В листі до військового міністра УНР В.Сальського від 31 березня 1920 р. С.Петлюра писав, що польсько-українське порозуміння дасть можливість встояти перед Москвою¹⁰⁸.

Але ж паралельно робилися спроби розпочати переговори і з останньою.

Про пильний інтерес Європи до подій, що відбувалися в Україні, свідчить, зокрема, те, що стосунки між УНР та Польщею оповили найнеймовірніші чутки. У рефераті Українського пресбюро у Відні наводився, наприклад, такий фрагмент з газети «Райхспост» від 3 лютого 1920 р.: «Між польським начальником держави Пілсудським і українським отаманом Петлюрою ведуться переговори за згодою Антанти. Польща має признати незалежність України і помагати зорганізувати Українську державу. Під охороною Польщі має утворитись українська армія, яка мала б очистити Україну від більшовиків, Петлюра повіряє Польщі збудування Української держави і її управу на 25 літ. Поки що Україна має складатися з двох губерній: Волинської і Подільської. ...Поміщики відступлять частину своїх земель на парцеляцію за відшкодуванням. За все те Петлюра зрікається всіх управ на Східну Галичину!»¹⁰⁹.

А тим часом начальник закордонного відділу Головного управління Генерального штабу УНР 16 квітня 1920 р. у «дуже таємній» реляції до командуючого армією «Зимового походу» генерала М.Омеляновича-Павленка знову засвідчував, що республіканський уряд «не проводить жодної польської політики, а стоїть, як перед тим, на платформі цілковитої незалежності

України...»¹¹⁰.

Проте, незважаючи ні на що, в ніч з 21 на 22 квітня 1920 р. був підписаний договір між Річчю Посполитою та проводом УНР, а 24 квітня-військова конвенція. Згідно з останньою обидві сторони стверджували, що власністю Польщі може стати лише військова здобич, а права власності на усі вивезені з України матеріальні цінності начебто повинні були зберігатися за УНР. Інакше вийшло на практиці. Обсяг вивезених поляками з України у 1920 р. цінностей, які аж ніяк не були військовими трофеями, уряд УНР згодом оцінив «приблизно» у 45995555 тис. тогочасних польських марок, в тому числі, що показово, 45187500 тис. марок становили претензії міністерства шляхів сполучення, майно якого аж ніяк не підпадало під категорію військової здобичі. На кінець 1920 р., коли провід УНР опинився в особливо складному становищі, йому вдалося отримати від польського уряду лише 4 млрд. польських марок з усієї наведеної вище суми¹¹¹. Довелося примиритися і з визнанням Польщею за Україною території лише в межах кордонів 1772 р. С.Петлюра з цього приводу, зокрема, заявляв, що «ніколи не був максималістом у територіальних питаннях», але завжди керувався «принципом соборності України». Тому на час підписання Варшавського договору, на його думку, виходячи із ситуації, слід було сконцентрувати зусилля на збереженні основної території України і врятувати державу. Залишення ж Галичини Польщі, зазначив він, не було метою його політики¹¹². Отже, квітневий 1920 р. договір з Польщею ставив УНР у досить принизливе становище.

Щоб певною мірою завершити картину переплетіння протидіючих політичних сил та армій, які в умовах громадянської війни із зброєю в руках домагалися права владарювання в Україні, слід згадати й той факт, що на територію останньої у 1920 р. перемістився епіцентр боротьби між Радянською Росією та прибічниками ідеї «єдиної і неділимої Російської імперії», які зосереджувалися в Криму. Антанта планувала перетворити Крим на плацдарм для дальшого наступу на радянські республіки. Після жорстоких боїв з переважаючими силами білогвардійців у першій половині червня 1920 р. у районі Перекопу та Чонгарських укріплень Червона армія змушена була відходити на північ.

Польща, визнавши за квітневим договором право України на

незалежність, залишала за собою Східну Галичину, Західну Волинь, Холмщину, Підляшшя і Полісся. До речі, Н.Полонська-Василенко звертає увагу на те, що С.Петлюра, на відміну від голови уряду І.Мазепи, знав про підготовку договору ¹¹³. Це підтверджують і наведені факти. Але ж і непричетність до справи І.Мазепи теж спростовується головою Варшавської дипломатичної місії А.Лівицьким, який ще 18 березня 1920 р. у доповідній записці про становище в Україні писав: «Всі злочинні байки про якое розходження, навіть ворожнечу між мною і Мазепою, не відповідають дійсності. Мазепа і Рада Міністрів цілком опробують нашу «Варшавську» політику...» ¹¹⁴.

Особливо принизливими для УНР були умови військової конвенції про те, що у спільних воєнних діях польсько-українські війська мають перебувати під «загальним керуванням начальної команди польських військ». У розпорядження польських властей передавались усі залізниці України. Продовольство, коней, підводи також мала постачати українська сторона. До того ж обумовлювалося, що польська армія бере участь лише у воєнних діях на Правобережжі. Чому так? Чи не відповідає на це запитання згадка у документі кордонів Польщі до поділу 1772 р.? Щоправда, на словах провід останньої ніби погоджувався визнати ці території за Україною. І.Мазепа також висловлював припущення, що Польща певний час була навіть зацікавлена в існуванні державного центру УНР, який залишався б у приязних стосунках з нею ¹¹⁵. Цю думку І.Мазепи підтверджують і роздуми А.Денікіна у його статті «Кто спас от гибели Советскую власть?» Він нагадує про незадоволення Речі Посполитої так званою «лінією Керзона», про претензії на приєднання у тій чи іншій формі Литви, а також значної частини Білорусії та України, зокрема Волині і Поділля. Тим часом, до ідеї «Великої Польщі» негативно ставилися не лише уряди країн, на частину території яких вона претендувала, але особливо Англія, що пропонувала тримати ці претензії у розумних межах. А Денікін писав про крах його надій в ході наступу на Київ домогтися з'єднання Добровольчої армії з Військом польським. Це, на його думку, було в їхніх спільних інтересах, бо «загрозувало Радам розгромом і падінням» ¹¹⁶.

Польща ж вела подвійну, а власне, потрійну політику, вдавшись до переговорів і з УНР, і з РСФФР, і з «Урядом Південної Росії».

Останні А.Денікін оцінював як «фіктивні». Він, зокрема, навів заяву начальника Польського генерального штабу генерала Галлера в зв'язку з поразкою добровольців під Одесою. Той, за свідченням А.Денікіна, «з холодною жорстокістю» зазначив: «Надто швидка ліквідація Денікіна не відповідає нашим інтересам. Ми б віддали перевагу тому, аби його опір тривав, щоб він ще деякий час зв'язував радянські сили. Я доповідав про цю ситуацію Верховному вождеві, — продовжував він. — Звичайно, справа йшла не про дійсну допомогу Денікіну, а лише про продовження його агонії...» ¹¹⁷. Таку поведінку Польщі А.Денікін пояснював тим, що Ю.Пілсудський отримав відомості про відмову білого командування визнати державну самостійність Польщі та її право на землі, які за поділом дісталися Росії. Взагалі поляки вважали, що правління А.Денікіна приведе «до невизнання інтегральної самостійності Польщі» ¹¹⁸.

Пропозиції ж Радянської Росії Ю.Пілсудський ще наприкінці 1919 — на початку 1920 р. також вирішив відкинути. Але 27 березня 1920 р. все ж таки з'явилася нота міністра закордонних справ Польщі С.Патека до наркома закордонних справ РСФРР Г.Чичеріна про згоду розпочати переговори 10 квітня ц.р. ¹¹⁹. Але ж документи свідчать, що в той час вже готувався наказ про наступ на фронті, виданий 17 квітня ¹²⁰, а 25 квітня 1920 р. дійсно розпочався похід польсько-українського війська проти УСРР. В зв'язку з бомбардуванням 19 квітня Києва польським аеропланом 26 квітня з'явилася нота протесту уряду останньої. В ній підкреслювалося, що це сталося в момент, «коли польський уряд запевняє весь світ, що він нібито бажає відновити мирні стосунки між польським і українським народами... Підтверджуючи свої мирні наміри, робітничо-селянський уряд України енергійно протестує проти дій польського командування, яке систематично зриває спроби, до яких вдаються уряди Радянської Росії і Радянської України для відновлення нормальних відносин між народами Польщі і народами Росії і України» ¹²¹, — говорилося у ноті. 7 травня 1920 р. польське військо увійшло до Києва. Сподіваючись на реальну підтримку з його боку у боротьбі проти відновлюваної радянської влади, уряд УНР мирився з наростаючим незадоволенням населення іноземним втручанням у справи України. 6 травня 1920 р. армія «Зимового походу», відступаючи

на захід, у районі Ямполья з'єдналися зі штабом Наддніпрянської армії.

В ході розвитку подій, вже після початку воєнних дій, уряди РСФФР та УСРР 11 червня 1920 р. звернулися до урядів Великобританії, Франції, Італії й США із звинуваченням їх у спільній з Польщею війні проти радянських республік ¹²².

Досить детальне висвітлення міжнародних аспектів проблеми обумовлене тим, що договір з Польщею дуже ускладнив стосунки в українському національному таборі, бо, як свідчить І.Мазепа, навіть у найскрутнішій ситуації листопада 1919 р., зокрема у Галицькій армії, було популярним гасло: «Хоч з чортом, тільки не з поляками!» Та й Є.Петрушевич на нараді у Кам'янці-Подільському за участю представників галицького громадянства та деяких членів уряду УНР заявляв, що слід залишити думку про самостійність і шукати порозуміння з Денікіним. «Росія не є так страшна, як Польща, — говорив він, — бо остання може забрати собі Правобережну Україну» ¹²³.

До зміцнення саме такої позиції спонукало і поведження поляків в Україні. Радник Подільської губернської управи військової повинності 30 червня 1920 р. доповідав кам'янецькому урядові УНР про враження від подорожі в ході евакуації від Вінниці, через Літин і Проскурів до Кам'янця-Подільського: «За весь час моєї дороги не приходилося мені потрапити в село, в якому не нарікали би селяни на те, що їх польські жовніри граблять. Про вчинки польського війська на селах розказують з великим жалем і болем» ¹²⁴. Цілі томи актів, звітів, телеграм про терор та грабунки польської армії зберігаються й у фондах радянських державних установ України ¹²⁵. Є й свідчення А.Лівицького, що «агентами польської влади проводиться невпинно вивіз різного державного і навіть приватного майна... Цей вивіз, — робив він висновок на основі донесень з місць, — носить на собі, як це не прикро зазначити, всі ознаки звичайного грабіжництва, бо ніяких уповноважень, ніяких ордерів на реквізицію, ніяких розписок не видається. Таким чином вивезено різного державного майна на мільярди карбованців. Самоходи, телефони, мука, одіж і різне майно — не тільки державне, а й органів самоврядування — все це вивозиться невідомо куди і невідомо в силу якого права... Місцева влада польська поводить на місцях так, як звичайно поводяться

лише окупанти на території, зайнятій по праву війни»¹²⁶. Хотілося б ще раз нагадати, що на цьому документі стояв підпис голови української дипломатичної місії у Варшаві, який свого часу чи не найбільше ратував за союз з Польщею.

Врешті-решт сталося так, що в зв'язку з невдачею «Зимового походу» і підписанням договору з Річчю Посполитою провідні урядові партії — УСДРП та УПСР, втратили, власне, вплив на хід подій, розгубивши в безпринципних компромісах і хитаннях свою соціальну базу і відкривши шлях до влади правим силам. Уседекам тепер залишалося лише вести певну політичну гру — то входити до уряду, то подавати до демісії. У пошуках підтримки вони покладали надії на порозуміння і з Польщею, і з Антантою, і навіть з великодержавниками — П.Врангелем чи Б.Савінковим. Проте навряд чи можна розглядати як реальні сподівання С.Петлюри на можливість домовленості з П.Врангелем за умови визнання ним самостійності УНР та українського уряду¹²⁷. Безумовно, уседеки дуже добре розуміли непопулярність в масах своєї політики, про що свідчить, зокрема, рішення ЦК УСДРП від 21 вересня 1920 р., яке збереглося серед його документів, вивезених керівництвом партії після остаточного залишення території України до Праги. «Стояти на ґрунті активної боротьби до сучасної Совітської влади на Україні, — говорилося в ньому, — не прокламуючи цього в резолюції»¹²⁸.

Наступні події підтвердили негативний вплив Варшавського договору на процес консолідації національних українських сил. Він не тільки ускладнив взаємини між представниками Наддніпрянщини та Галичини, але ї призивів до глибоких незгод у середовищі української еміграції. Різкий протест проти походу поляків в Україну заявили на своїй конференції у Празі 22—24 травня 1920 р. українські есери. Конференція працювала під керівництвом М.Грушевського, О.Жуковського, М.Шаловала та ін. У резолюції делегати назвали С.Петлюру «авантюристом», «українським зрадником», а договір з Польщею оголосили «неправним». Щодо Закордонної групи УКП, очолюваної В.Винниченком, то І.Мазепа пише, що її члени «під впливом Варшавського договору просто кинулись в обійми Совітської Москви». А колишній голова Всеукраїнського Трудового конгресу галицький соціал-демократ С.Вітик наприкінці квітня 1920 р.

направив з Відня радіограму урядові РСФРР, в якій називав С.Петлюру «узурпатором» народної волі, оголошував Варшавський договір недійсним і звертався з пропозицією «приступити негайно до мирових переговорів» з УНР. Не сприйняв договору і керівник армії «Зимового походу» М.Омелянович-Павленко, який відразу заявив: «Для мене ясно, що цей союз, мабуть, не буде прихильно зустрінутий в масах нашого народу»¹²⁹.

На конференції 1976 р. у Парижі, присвяченій пам'яті С.Петлюри, відзначалося, що «практичні заходи... виявили, що поляки дивилися на Україну не як на рівноправного союзника (бо український уряд був майже без армії і без території), а радше, як на сателіта. З різних причин договір не дав бажаних результатів...» Здається, це надто м'яко сказано. Адже й сам С.Петлюра вже на еміграції, називаючи згадуваний договір «історично-вимушеним фактом», підкреслював, що уряд УНР «пробував підписати мир та союз з поляками, щоб не мати зайвого ворога на своєму кордоні і отримати од них або через них зброю для ...війська. На жаль, свого слова поляки не додержали, союз зламали, а зброї не дали...»¹³⁰. Поводження їх в Україні, як зазначалося вище, також виявилось далеко не «союзницьким». Для українського ж народу ціна за марні сподівання проводу УНР на допомогу в боротьбі проти радянської влади виявилася надто високою. Насамперед йшлося про людські жертви, але нота уряду УНР від 10 січня 1921 р., яка містила вимоги надання коштів на утримання урядових структур і українського війська, нагадувала керівництву Польщі і про величезні цінності, вивезені нею з України¹³¹. Ці факти наведені дещо з запобіганням вперед у висвітленні подій з метою показати, як «союзники» виконували пункт 13 військової конвенції про дозвіл порядкувати лише військовою здобиччю¹³².

Отже, враховуючи вищесказане, вже не дивує те, що, незважаючи на нібито переможні дії польсько-українського війська, у проводі УНР невідворотно назрівала нова урядова криза. Про вихід з уряду заявив М.Шадлуи, мотивуючи свій крок тим, ніби за час перебування прем'єра І.Мазепи при армії «Зимового походу» його заступник А.Лівицький фактично сформував новий правий кабінет із соціалістів-самостійників, народних республіканців, есефів, хліборобів-демократів, за участю поляків,

тобто з представників течій, опозиційних С.Петлюрі¹³³. А тим часом всюди проголошувалося, що Варшавський договір підписав уряд українського соціал-демократа І.Мазепи, який дійсно формально існував до кінця травня 1920 р. З початком наступу польської армії із заходу і білих сил — з півдня у проводі УНР через глибокі розбіжності в українському національному таборі в питанні вибору союзників практично протягом усієї другої половини 1920 р. зберігалася обстановка перманентної урядової кризи.

Про болісні пошуки провідниками українського національного руху свого місця у його розгортанні в той трагічний для України період свідчить, зокрема, «Лист В.Винниченка до класово-несвідомої української інтелігенції» від 4 травня 1920 р. з Відня. Він був виданий окремою брошурою. «В момент, коли я пишу ці рядки, на Україні наступає польське військо. З ним разом ідуть невеличкі частини українців, — читаємо ми. Проти польського війська бореться військо російське. А з ним разом виступають також невеликі частини українців. Таким чином, — робить висновок В.Винниченко, — на українській землі б'ються українці проти українців»¹³⁴. Автор «Листа» вбачав у цьому боротьбу двох таборів — захисників буржуазного капіталістичного ладу і соціалістичного, комуністичного. На тому етапі В.Винниченко вважав себе прихильником другого, радянського табору і висловлював незадоволення, що його іменем користуються діячі ворожої йому орієнтації. Причини ж розладу в середовищі українських соціалістів він бачив у тому, що «помилки в національному питанні, як з одного, так і з другого боку, привели до внутрішньої дисгармонії душі українського соціаліста».

Подібні почуття не обминули й самого В.Винниченка, який різко засуджував емігрантські кола, що співчували польсько-українському союзові. Він писав: «Нехай же вони пам'ятають, що радіють з великої шкоди українському народові в його національному визволенню. Хай запам'ятають; «поміч» шляхетської Польщі є лядове лобизання. І цим лобизанням на нову Голгофу віддається українська нація». Нагадував він і про те, що на Галичині польською шляхтою «систематично, свідомо, планомірно... винищується... вся українська культура, самий дух української національності. Нехай подумают над тим убогі «патріоти»... що панська шляхта вважає так само й усю

Правобережну Україну польською землею і що Потоцькі, Браницькі, Грохольські не ради прекрасних очей отаманів дають свою «поміч», а ради свого національного і соціального панування на Україні, ради маєтків, ради придбання колонії з Правобережжя, ради одеського порту, ради українського хліба і цукру... І мій лист не до тих людей... Я пишу... до тих українців, які не затроєні часом отаманщини, які не мріють на стражданнях свого народу будувати свої маленькі втіхи»¹³⁵. З цими думками, може надто емоційними, бо належать вони видатному письменнику, не можна не погодитись. Адже дійсно польські поміщики, повертаючись на Галичину, насамперед заявляли претензії на відшкодування реквізованого у них майна, оголошення власністю Польщі заводів, вивезення до неї обладнання підприємств, залізниць тощо¹³⁶.

Але сам В. Винниченко під час поїздки до Москви, а потім в Україну у 1920 р., власне, виявив ті ж самі хитання, в яких звинувачував українську інтелігенцію у цитованому вище листі. В праці про нього А. Річицький наприкінці 20-х років писав, що В. Винниченко по кілька разів на день змінював позицію—від закликів до збройного повстання проти радянської влади до намірів співробітничати з нею, вступити до КП(б)У й увійти до Раднаркому УСРР. Останній намір дійсно реалізувався на дуже короткий час—на три дні у 20-х числах вересня 1920 р. Тоді з'явилося рішення про його входження до ЦК КП(б)У і призначення заступником Голови Раднаркому УСРР Х. Раковського та наркомом закордонних справ. Але розійшовшись з радянським керівництвом в оцінці ситуації і визначенні дальшого розвитку подій в Україні, а. за версією А. Річицького, через відмову ввести його до складу Політбюро ЦК КП(б)У, В. Винниченко, не чекаючи чергової конференції останньої, знову виїхав за кордон і тривалий час займав антирадянську позицію¹³⁷. Після закінчення другої світової війни у датованому 4 серпня 1949 р. «Заповіті борцям за визволення» він багато в чому переглянув свої погляди, дуже критично оцінив діяльність українського «Державного центру» в еміграції і визнав попри все існування української державності, української держави в Радянській Україні, хоч і зазначив: «Так, форма української державності за цього відтинку нашої історії не є задовільна для нас. Так, — вона не самостійна, не незалежна, вона опанована Росією, вона поневолена, покалічена,

грабована, замучена: Але суть її Держави є, вона живе, вона береже в собі сили, які не дозволяють ворогам знищити її, які невиразно тримають у собі ідею самостійності, які в слушний час вибухнуть, щоб здійснити її, — вони, а не хто інший, не якісь сили зовні, а тим паче не крихітна купка емігрантів»¹³⁸.

Отже, навіть на прикладі долі лише однієї людини стають очевидними ті складні і далеко не однозначні трансформації поглядів, що відбувалися у свідомості багатьох українських діячів у процесі розгортання національно-визвольних змагань. Серед багатьох з них панувала повна розгубленість і невизначеність політичного спрямування. Так, польський часопис «Ілюстровани кур'єр цодзенни» 7 квітня 1920 р. повідомив про урочисте відзначення українською громадськістю Кам'янця-Подільського іменин Ю.Пілсудського, для чого сюди спеціально приїздив С.Петлюра і міністри УНР. Відбувся навіть парад українського війська¹³⁹. І це в умовах, коли Радомишльський районний український повстанський комітет у таємній доповіді штабу Головного отамана ще й 28 квітня ц.р. повідомляв, що «перші звістки про згоду отамана Петлюри з поляками приймали за провокацію...», потім цю згоду «виправдовували, як вимогу моменту». Але далі говорилося, що «правда, громадянство ще сумнівається в щирості і безкорисності поляків щодо України і дуже цікавиться умовами згоди, але до цього часу не відає про них. Йому не відомо навіть, напевно, чи існує яка згода і тому воно ще не зайняло певної позиції відносно поляків»¹⁴⁰. Але ж вже з 25 квітня 1920 р. розгортався наступ польсько-українських військ в Україну. Отже, щонайменш запізними виявилися пропозиції повстанського комітету передати для збереження прихильності селянства до української республіканської армії владу українцям з місцевих діячів, якнайшвидше приступити до утворення дисциплінованої української армії шляхом мобілізацій, налагодити інформування населення й оголосити умови згоди з поляками та завдання армії останніх в Україні¹⁴¹.

Уряд же УНР, натхненний тимчасовими успіхами на фронті, здобутими завдяки спільним діям з польським військом, намагався на зайнятих територіях встановити свою владу. 15 травня 1920 р. на подання прем'єра І.Мазепи кабінет міністрів ухвалив постанову про скасування «всіх большевицьких декретів, як російських, так

і українських Сівітів». 21 травня було підтверджене рішення від 24 лютого ц.р. про відкликання з-за кордону членів Директорії А.Макаренка та Ф.Швеця¹⁴². Проте надії на стабілізацію становища не виправдалися: у другій половині травня 1920 р. виникла чергова урядова криза в УНР. В її розв'язання втрутився Ю.Піلسудський, який здійснив вплив на визначення особового складу нового кабінету. ЦК УСДРП знову виявив хитання в питанні про доцільність участі представників партії в уряді. В ході проведених нарад виявилися такі течії: представники Києва пропонували зробити все можливе у боротьбі з більшовиками, але, враховуючи непопулярність у населення союзу з Польщею, заперечували проти утворення уряду тільки з правих груп, бо це ще більш розв'язало б руки останній. Вони висловилися за входження уесдеків до кабінету міністрів, незалежно від оцінки Варшавського договору. Інша частина членів партії, в тому числі М.Шадлун, І.Мазепа, П.Феденко, І.Романченко, схилилися до виходу з уряду, погоджуючись на крайній випадок делегувати представників УСДРП на менш відповідальні ролі. Перемогла остання точка зору. 19 травня уряд І.Мазепа у повному складі подав до демісії. С.Петлюра прийняв її і негайно виїхав до Києва для переговорів з представниками різних політичних течій. 26 травня 1920 р. Директорія видала наказ про призначення гогою Ради Народних Міністрів есефа В.Прокоповича, доручивши йому формування кабінету¹⁴³. Він прибув до Вінниці, де й прийняв справи у І.Мазепа. Проти виходу уесдеків з уряду рішуче заперечували і представники війська, зокрема, керівник армії «Зимового походу» М.Омелянович-Павленко. Врешті-решт ЦК УСДРП ухвалив піти на співробітництво за умов негайного оголошення Конституції УНР і скликання при першій нагоді передпарламенту. С.Петлюра та В.Прокопович на це погодилися, хоч, мабуть, обидві сторони розуміли нереальність згаданих умов.

31 травня 1920 р. з'явився наказ Директорії про зміни і поповнення в уряді УНР. До його складу ввійшли: прем'єр— В.Прокопович; заступник голови і міністр юстиції— уесдек А.Лівицький, закордонних справ— есеф А.Ніковський, внутрішніх справ— О.Саліковський, військових— безпартійний В.Сальський, народного господарства— народний республіканець Є.Архипенко, фінансів— безпартійний кооператор Х.Барановський, шляхів—

уесдек С.Тимошенко, освіти — есеф П.Холодний, сповідань — есеф І.Огієнко, пошт і телеграфу — безпартійний І.Косенко, земельних справ — уесдек І.Мазепа замість близького до російських лібералів поляка С.Стемповського. Останній став міністром здоров'я ¹⁴⁴.

2 червня 1920 р. Рада Міністрів УНР прийняла Декларацію, оголошену наступного дня ¹⁴⁵. Уряд оповістив, що остаточний порядок в Україні встановить народне представництво — парламент, скликаний на підставі загального, рівного для всіх, безпосереднього, таємного, пропорціонального виборчого права. А до утворення сприятливих умов для виборів новий уряд заявив про намір найближчим часом скликати передпарламент з представників самоврядувань, громадських, політичних, професійних і кооперативних організацій. Це ж у тих умовах було так само нереальним, як і вибори, бо на кінець липня 1920 р. майже на всій території України знову відновилася радянська влада.

Чергові урядові негаразди не примусили себе довго чекати. Вже 18 червня 1920 р. на засіданні Ради Міністрів виникли гострі незгоди між уесдеками та правими силами в зв'язку з пропозицією міністра фінансів Х.Барановського розпочати для поліпшення стану державних фінансів продаж державних, міських та інших націоналізованих земель. І.Мазепа у своїй книзі зазначає, що для нього «неприємною несподіванкою було... те, що все це сталося за мовчазною згодою Петлюри» ¹⁴⁶. 23 червня 1920 р. міністри земельних справ І.Мазепа та праці О.Безпалко внесли заяву з вимогою переглянути згадану постанову, як таку, що суперечить Декларації уряду. Рада міністрів залишила це поза увагою. Після того І.Мазепа, О.Безпалко в порозумінні з членами ЦК УСДРП М.Шадлуном, П.Феденком, І.Романченком та М.Ковальським заявили про вихід з кабінету. І.Мазепа передав справи есефу Є.Архипенку.

Перехід радянськими військами 14 липня 1920 р. річки Збруч і перенесення невдовзі воєнних дій на територію Галичини продемонстрували повну безпорадність уряду УНР у військових справах. Сам він змушений був евакуюватися до Тарнова, під Краковом. Туди ж почали збиратися й урядовці центральних установ. Ще ряд міністрів подали у відставку — О.Саліковський, Є.Архипенко, І.Косенко. У провіді УНР панувала безвихідь. Польща ж, продовжуючи нещирю гру, ще 3 липня 1920 р. розпочала

контакти з РСФРР, навіть не повідомивши свою «союзницю»¹⁴⁷. С.Петлюра, тим часом, все ще сподівався на можливість спільних дій з поляками проти радянської армії. 10 липня 1920 р. у листі А.Лівицькому до Варшави він пропонував довести до відома Ю.Пілсудського умови співробітництва, вироблені українським республіканським проводом: польський уряд мав негайно видати акт про зміну курсу у ставленні до українського населення Галичини, не заважати вступові галичан до армії УНР, дати можливість Галичині приєднатися до України. Окремо ж зазначалося, що ні в якому разі не можна припустити вибуху в Галичині повстання проти поляків, бо це скомпрометувало б український рух «перед цілим світом» і перешкодило б одержанню зброї, а також зміцнило б позиції більшовиків. «Я чесно хочу виконати свої обов'язки перед Пілсудським і Польщею», — запевняв С.Петлюра. Проте він категорично відкидав «ідею окремішньої Галицької державності, незалежної чи федеративної з Наддніпрянською Україною». «Двох урядів не повинно бути, — писав він, — мусить бути один, в даний момент скомбінований шляхом вступу кількох галичан до нинішнього кабінету міністрів». Шлях пошуків порозуміння з радянською стороною проти поляків С.Петлюра назвав «недопустимим, а по наслідкам своїм — катастрофічним» для української державності. Головний отаман висловлював переконання, що запропонована ним концепція «спасе і Польщу, і Україну»¹⁴⁸.

Тут яскраво виявилось прямо протилежне розуміння обов'язку кожної з держав-«союзниць»: вірність домовленостям, з одного боку, і порушення їх — з іншого. Про активізацію стосунків Речі Посполитої з Радянською Росією й ігнорування УНР свідчить, зокрема, лист І.Мазепи до С.Петлюри від 15 серпня 1920 р., в якому порушувалося питання про те, щоб до складу польської делегації в Москві «під тим чи іншим видом був допущений хоть один представник від Українського уряду з метою інформаційною і т.д.»¹⁴⁹.

Без участі представників УНР велися переговори й у Ризі. Антанта взагалі не визнавала існування України, заявляючи, що є лише Південь Росії. Франція, налякана успіхами радянських військ, намагалася будь-що допомогти Польщі за рахунок України. У Ризі не мала успіху і делегація ЗОУНР, яка спромоглася лише

передати протест проти трактування питання про Галичину, як внутрішньої справи Польщі, і проти позиції мирного договору щодо Галичини. А.Лівицький 20 вересня 1920 р. заявив польському кур'єрові у Берні, що коли «уряд У.Н.Р. не зможе заключити з Росією миру на основі повної самостійності України, то Україна буде продовжувати війну, хоч би як тяжко воно приходилось». Тоді ж, як свідчив огляд міністерства закордонних справ УНР за жовтень 1920 р., з'явилися відомості про приготування республіканської армії до нової «Зимової кампанії»¹⁵⁰.

Проте домагання УНР щодо участі у переговорах у Ризі виявилися марними. Нарком закордонних справ РСФРР Г.Чичерін 12 вересня 1920 р. телеграфував польському міністрові закордонних справ, що так звана демократична Українська республіка не існує, а є лише союзна Радянській Росії УСРР, яка й бере участь у переговорах. Зневажливе ставлення до проводу УНР виявила й «союзна» Польща. У відповідь на претензії української сторони щодо неузгодження з нею, як союзницею, відповідно до квітневого договору 1920 р. початку переговорів з РСФРР довелося почути: про що може йти мова, коли згаданий договір був таємним і залишився навіть нератифікованим польським урядом, а отже — неіснуючим. До речі, Н.Полонська-Василенко повідомляє, що текст останнього лише у 1926 р. розшукав в архіві С.Шелухін¹⁵¹.

Мирні переговори в Ризі між РСФРР та УСРР, з одного боку, і Польщею, з іншого, завершилися підписанням 12 жовтня 1920 р. «Договору про перемир'я і прелімінарні умови миру». Для керівництва УНР особливо неприємним був його пункт про заборону «перебування на території Польщі урядів, організацій і військ, ворожих до Світської Росії», що безпосередньо стосувалося евакуйованих сюди її урядових структур та залишків республіканської армії. Останні втрачали право легального перебування в Польщі, хоча й залишалися там «формально нелегально». Після підписання 18 березня 1921 р. Ризького мирного договору між РСФРР та Річчю Посполитою остання визнала УСРР. Радянська сторона змушена була погодитися на значні відступлення територій. Від України до Польщі відійшли сім повітів Волині — Володимир-Волинський, Дубненський, Ковельський, Кременецький, Луцький, Острозький, Рівненський і частина північно-західного Поділля¹⁵². Ці території сягали до 35—40 тис.кв. верст¹⁵³. Щодо

Галичини, то лише 14 березня Рада послів Антанти формально санкціонувала «включення» Східної Галичини до складу Польщі. Але вже на середину 1921 р. поляки володіли там 160 тис.га землі ¹⁵⁴. Загалом до Польщі відійшло близько 249 тис. кв.км території, які раніше увіходили до складу Росії ¹⁵⁵. Згідно з договором обидві сторони зобов'язувалися не створювати і не підтримувати організацій, які мали на меті збройну боротьбу з однією із сторін, але до осені 1922 р. з території Польщі здійснювалися рейди в Україну військових сил УНР.

Нелегким виявилось становище делегації УНР і на серпневій 1920 р. конференції Прибалтійських держав, хоч до її домагань поставилися прихильно майже усі делегати, за виключенням представників Литви. Більшість країн-учасниць все ж таки допустила українську делегацію до участі в роботі, категорично відмовивши у цьому білорусам ¹⁵⁶. Але, як повідомила у грудні українська дипломатична місія у Латвії, мали місце і заяви Латвії, Фінляндії та Литви «про бажання їх розпочати переговори з Савітською Україною». Місія намагалася пояснити це насамперед страхом перед Радянською Росією, яка, за їхніми відомостями, після розгрому П.Врангеля почала «концентрувати на латвійсько-естонському кордоні великі сили своєї армії» ¹⁵⁷. Закордонна комісія Установчих зборів Латвії ухвалила рішення розпочати переговори з УСРР 22 грудня 1920 р. Майже одночасно те ж саме збиралися зробити Фінляндія та Естонія ¹⁵⁸. Разом з тим жодна з прибалтійських держав «слова не промовила з приводу ратифікації постанов Балтійської конференції» щодо визнання незалежності УНР ¹⁵⁹.

Не «по-союзницьки» повела себе Річ Посполита, про що йдеться в оглядах діяльності міністерства закордонних справ УНР за жовтень-листопад 1920 р. Зокрема, в них зазначається, що, незважаючи на протести представника республіканського уряду, «...мимо політичного договору від 21 квітня 1920 р. і військової конвенції від 24 квітня 1920 р., заключених між Польщею і Україною— 13 жовтня цього року між Польщею, з одного боку, і Українською Радянською Савітською республікою, з другого боку, все таки підписано 2 договори, а саме: військове перемир'я і мирові прелімінарії». Причому, підкреслювалося, що навіть Франція, союзниця Польщі, не ховала невдоволення, бо «знала, що, з одного

боку, з моментом договору загрожений Врангель, якого вона визнала і попірала, і що, з другого боку, наступило фактичне визнання Совітської Росії Польщею, як одним із членів Союзу народів. Німеччина знов занепокоїлася...», боючись зміцнення Польщі¹⁶⁰. Міністерство закордонних справ УНР твердило, що «визнання Совітського Українського уряду на Україні, як противовіс уряду Української Народної Республіки, є порушенням договору»¹⁶¹. Але найголовнішу небезпеку провід останньої побачив у тому, що у радянського війська залишалося тільки два фронти і вона, розгромивши П.Врангеля, кинула усі сили проти республіканської української армії саме тоді, коли остання завершувала перегруповання і готувалася «до рішучого наступу проти совітських військ» і в результаті була «приневолена відійти за Збруч»¹⁶².

У республіканському ж національному провіді тривали чвари. Гарячкові пошуки урядом В.Прокоповича будь-яких «союзників» негативно впливали на ставлення до нього армії. Тим більше, що провалилися спроби домогтися згоди польського уряду на амністію політв'язнів Галичини та інтернованих частин УГА. Українська Народна Республіка готова була до порозуміння з будь-якими силами, аби вони мали антирадянське спрямування. А.Лівицький, зокрема, запропонував налагодити контакти з 3-ю російською армією генерала Б.Перемикіна і донськими частинами осавула Яковлева, які під натиском радянських військ теж відійшли на польську територію. Вони були підпорядковані діючому там так званому Російському Політичному комітетові, очолюваному Б.Савінковим. Останній, врахувавши наслідки помилок А.Денікіна, вважав, що настав сприятливий момент для узгодження дій у боротьбі з більшовиками з українським національним табором. Після зустрічі 8 серпня 1920 р. з Б.Савінковим А.Лівицький висловив переконання, що коли б уряд УНР, хоч би у пресі висловився за «зближення в майбутньому» України з Росією, то «між Петлюрою і Савінковим-Врангелем було б можливе не тільки стратегічне, але й політичне порозуміння».

10 серпня того ж року А.Лівицький із захопленням доповідав С.Петлюрі про ідею «широкого» союзу з Б.Савінковим та П.Врангелем. «Нам не потрібно, щоб росіяни зразу визнали нашу самостійність, — переконував він численних опонентів, — Хай

визнають наш уряд і Українські Установчі збори»¹⁶³. Така позиція викликала спротив більшої частини уесдеків, не кажучи вже про українських есерів. Адже було зрозуміло, що ні про яку незалежність розмовляти із згаданими особами неможливо. І.Мазепа, як вагомий, на його думку, аргумент, наводив факт назви уряду П.Врангеля — «Уряд Півдня Росії». Складался він з колишніх денікінських міністрів — «єдинонеділимців». Та й Антанта відверто ставилася до української справи, як до внутрішньої проблеми Росії. Не випадково 14 серпня 1920 р. Франція визнала уряд П.Врангеля саме як «Уряд Півдня Росії». В огляді ж Міністерства закордонних справ УНР за серпень 1920 р. констатувався факт згоди Франції визнати Українську Народну Республіку лише «де-факто», а не «де-юре». Зазначалося: «Поки що вона чекає наслідків польсько-української офензиви. Франція хоче також переконатись, чи Україна зуміє збудувати державний апарат і встановити на своїй території лад і порядок»¹⁶⁴. Польща ж, за свідченням призначеного 2 липня 1920 р. уповноваженого уряду УНР при головному командуванні польського фронту в Україні В.Дмитріїва¹⁶⁵, погоджувалася на військові дії в межах кордонів 1772 р., припускала можливість операцій в одеському напрямку, але тримала усі ці наміри у великій таємниці. В разі «розриву з нами, — писав В.Дмитріїв, — ми абсолютно зговоримося з Врангелем і всі їх комбінації на економічне превалірування на теренах України відпадуть»¹⁶⁶.

Начальник Української військової місії у Варшаві генерал Зелінський 16 вересня 1920 р. під час розмови з начальником Французької військової місії генералом Анрисом теж відверто заявив: «Мета, яка переслідується нами в сучасний момент, є підписання військової згоди з Врангелем. Останнім не зроблено, на жаль, по відношенню до нас жодних заяв... По повідомленнях часописів і по чутках, які виходять з різних варшавських кіл, ми поінформовані, що Врангель згоджується наділити нас федеративною автономією, подібною тій, якою він наділив Кубань, Дон, Терек. Таким чином, ми не користувались би ні фінансовою, ні політичною автономією. Наша ж мета состоїть, навпаки, в заключенні військової угоди зі всіма протибольшевицькими силами, але на підставах цілком незалежної нації... Врангель допоміг би нам повернути в наше користування наш власний

терен, і ми будемо обов'язані зупинитись на певних кордонах, і лише Врангель перейде їх, аби прямувати на Москву»¹⁶⁷.

За таких умов провід УНР погоджувався на закладання на території України військових баз білих сил і надання їм моральної та матеріальної підтримки. В разі наполягання на федеративному варіанті вони пророкували йому долю денікінців. Намагаючись отримати допомогу з боку Франції, генерал Зелінський настійно доводив генералові Анрису, що оволодіння УНР певною територією України дасть можливість у 5–10 разів збільшити лави республіканської армії шляхом мобілізацій, а також приєднання до неї повстанських загонів, які діють по той бік фронту. Перемогу над більшовиками, «цим «світовим прокляттям», — говорилося далі, можуть досягнути лише нації, а не окремі особи...»¹⁶⁸.

П.Врангель, зі свого боку 21 вересня 1920 р. направив із Севастополя через Константинополь телеграму голові Російського політичного комітету в Польщі Б.Савінкову з подякою за визнання уряду Півдня Росії, за роботу в справі зміцнення російсько-польських взаємин і з надією на залучення нових сил для боротьби за російську державність¹⁶⁹. 4 жовтня 1920 р. з'явилася Декларація «Російського політичного комітету» з підтвердженням визнання програми П.Врангеля, викладеної ще 20 червня того ж року. Запорукою розгрому більшовиків і відновлення Росії вважався «тісний союз Польщі з демократичною Росією». Ніби визнаючи в принципі незалежність державних утворень на території колишньої Російської імперії, декларація, разом з тим, підкреслювала, що це має робитися не силою зброї, а волевиявленням народів. Розв'язання земельного питання і визначення розмірів винагороди колишнім землевласникам віддавалося на розгляд майбутніх Установчих зборів. Вони ж мали визначити і форму влади. Був тут і заклик не вдаватися після закінчення боротьби до будь-якої політичної та соціальної помсти. «Відозва Російського Політичного комітету» до селян та робітників покладала відповідальність за розв'язання збройної громадянської війни на радянську владу і закликала до «нешадного бою з червоними комісарами», обіцяючи милосердя усім полоненим, зважаючи на те, що вони були мобілізовані до Червоної армії насильно¹⁷⁰.

Таємний лист від 22 жовтня 1920 р. на ім'я А.Лівицького про

переговори з «Російським Політичним комітетом» свідчив, зокрема, що савінковці «фактично... у Врангеля не вірять і йдуть на розрив з ним, але не відразу», що вони, власне, визнають незалежність УНР. Останню, до речі, вирішила підтримати і конференція союзу «Відродження», яка щойно завершилася у Белграді. Автор цитованого листа пояснював це зневірою у П.Врангеля й бажанням «одержати від української демократії підтримку в той момент, коли вони (демократія) замінять Врангеля...»¹⁷¹.

Тим часом, про урядовий рівень контактів УНР з П.Врангелем свідчить затвердження головою Директорії С.Петлюрою 9 жовтня 1920 р. рішення кабінету міністрів — «Постанови про ведення переговорів з урядом генерала Врангеля». Відповідні повноваження для підписання військової конвенції за умови визнання урядом Півдня Росії «самостійності Української Народної Республіки і її нинішнього уряду» надавалися голові Української дипломатичної місії в Румунії К.Мацієвичу та голові військової місії генералові Дельвігу¹⁷². Підкреслені у цитаті слова вписані власноручно С.Петлюрою. Але ж все це відбувалося в умовах взаємної недовіри сторін. Адже того ж таки 9 жовтня 1920 р. С.Петлюра затвердив і «Постанову про утворення тимчасової комісії» для ведення мирних переговорів з уповноваженими РСФРР. Очолив комісію С.Шелухін — досвідчений дипломат, а її членами стали голова Української дипломатичної місії у Латвії В.Кедровський і директор департаменту Міністерства народного господарства УНР М.Добриловський¹⁷³.

Про розуміння можливості небезпеки з боку потенціальних «союзників» свідчив і зміст цитованого вище таємного листа до А.Лівицького, автор якого писав, що таке білогвардійське формування, як «військо Перемикіна — сволоч. Єсть там і савінковський елемент, але у малому числі». Тому висловлювалася порада «поставити в тилу цих добродіїв нашу (УНР. — А.Г.) жандармерію й комісарів» і взагалі повести справу так, щоб вони не використали «наших організаційних дефектів!»¹⁷⁴. Цікавим є і сідчення про те, що й англійці, хоч і не дуже схвальновали контакти УНР з Б.Савінковим, все ж були більше за нього, ніж за П.Врангеля.

Ці хаотичні пошуки уряду В.Прокоповича спільників у боротьбі проти УСРР та РСФРР навіть у таборі

«єдиногоділимців» примусили УСДРП знову замислитися над тим, чи припустима її співпраця у ньому. На засіданні ЦК партії у Станіславі 20—24 вересня 1920 р. за участю міністрів А.Лівицького та С.Тимошенка відзначалося, що у військових колах зберігає популярність попередній уряд І.Мазепи, а не останній — есефа В.Прокоповича. Обурення викликали й відомості про від'їзд до П.Врангеля делегації командування української республіканської армії для з'ясування умов заключення військової конвенції. Більше того, з виступу С.Тимошенка впливало, що без відома членів уряду — уседеків утворено вужчий кабінет, який мав закріпити позиції УНР на півдні шляхом порозуміння з білим командуванням і що останнє ніби виявило бажання до заключення згаданої конвенції. Відживити надії на зрушення у цій справі мали й запевнення представників Антанти, що «союзні держави» тепер «не допустять попередньої денікінської політики супроти України». Уседеки знову розкололися на дві групи: одна була за те, щоб не тільки не виходити з уряду, а навіть поповнити його новими представниками партії; більшість же наполягала на тому, що «доки український уряд перебуває не на своїй території і зберігає вірність Варшавському договору з Польщею, участь членів УСДРП у ньому неможлива». Відзначалося також, що партія взагалі не схвалювала орієнтації на П.Врангеля. О.Безпалко рішуче заявив про неможливість ще раз їти на компроміс з правою частиною уряду. ЦК УСДРП «безсумнівною більшістю» ухвалив відкликати уседеків з нього, але разом з тим пропонував членам партії не припиняти активної участі у державному будівництві. А.Лівицький та С.Тимошенко з цим рішенням не погодилися і незабаром вийшли з партії. С.Петлюра ж, немов не помічаючи ускладнення ситуації, продовжував дотримуватися нереальної ідеї про скликання передпарламенту. Він навіть направив відповідну пропозицію В.Прокоповичу і запропонував назвати цей орган Державною Народною Радою¹⁷⁵. Та вже 14 жовтня 1920 р. з'явився лист С.Петлюри до В.Прокоповича з повідомленням, що він «з жалем» задовольняє прохання останнього про відставку і висловлює подяку прем'єрові за працю!¹⁷⁶

Голова Директорії, намагаючись врятувати ситуацію, власне, бере законотворчу справу до своїх рук. 15 жовтня того ж року він затверджує закон «Про мобілізацію армії У.Н.Р.», який

пропонувалося вводити в дію телеграфом. Перший його пункт гласив: з переходом армії «поза Збруч на терен Української Народної Республіки вважати безвиключно всіх старшин, урядовців, підстаршин та козаків, перебуваючих зараз в частинах армії, мобілізованими»¹⁷⁷.

Останніми законотворчими актами Директорії, затвердженими С.Петлюрою, стали: «Закон про державну Народну Раду Української Народної Республіки» і «Закон про тимчасове Верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці» від 12 листопада 1920 р. 19 листопада того ж року вони були опубліковані у «Вістнику Державних законів для всіх земель Української Народної Республіки»¹⁷⁸. У першому акті йшлося про те, що до скликання парламенту саме Державній Народній Раді належатиме законодавча влада в республіці і що вона «є тимчасовий орган народного представництва», її «закони зберігають повноваження до скликання парламенту, але не більше одного року. В разі неможливості скликати парламент мали призначатися нові вибори до Державної Народної Ради»¹⁷⁹. Остання мала формуватися з представників населення, політичних, громадських, наукових, професійних, конфесійних та кооперативних організацій і установ. Сесії Ради передбачалося скликати тричі на рік, перша мала відбутися не пізніше, як через місяць після утворення. Тривалість сесій визначалася у 2 місяці. Право скликати надзвичайні сесії надавалося голові Директорії¹⁸⁰.

«Закон про тимчасове Верховне управління...» починався словами: «До часу, коли матиме чинність в Українській Народній Республіці ухвалена народним представництвом повна Конституція, що визначить державний устрій у всіх частинах державної діяльності та спиратиметься на послідовне і всебічне зужиткування засад народного суверенітету, себто, що вся Верховна влада безпосередньо належить народові і виявляється через парламент, скликаний на підставі загального, рівного, таємного, безпосереднього і пропорціонального виборчого права, без різниці пола, національності і віри, видається цей закон»...¹⁸¹

19 листопада 1920 р. С.Петлюра затвердив ще й постанову уряду «Про ратифікацію Договору, підписаного 31 серпня 1920 р. у Булдури делегатами Української Народної Республіки, Польської

Речі Посполитої, Литви, Латвії, Естонії й Фінляндії»¹⁸². А тим часом Українська дипломатична місія у Латвії 26 грудня 1920 р. повідомила міністрові закордонних справ УНР про заяву урядів Латвії, Фінляндії, Естонії та Литви «про бажання їх розпочати переговори з СРСР Україною!» Установчі збори Латвії ухвалили відповідне рішення 22 грудня ц.р. Майже одночасно готували постанови про визнання УСРР Фінляндія, Естонія. І жодна із згаданих країн до 15 грудня 1920 р. «слова не промовила з приводу ратифікації постанов Балтійської конференції» про визнання незалежності УНР¹⁸³.

Щодо позиції Польщі львівський «Український вістник» 7 лютого 1921 р. у статті «Лекція для головного Отамана Петлюри» писав, що вона, на словах, запевняючи про невизнання нею українського радянського уряду, на ділі, за відомостями посла УНР в Латвії В.Кедровського, визнала УСРР. Міністерство закордонних справ УНР навіть спочатку не повірило і звинуватило посла у неуважному ставленні до своїх донесень. Але все виявилось правдою. Більше того, міністр закордонних справ республіканського уряду А.Лівицький, власне, дізнався про наміри Польщі ще 17 вересня 1920 р. і вже тоді писав про це В. Кедровському, але не доповів ні урядові, ні С.Шелухіну, який був причетний до укладання цього питання. Отже, стаття завершувалася законним запитанням, чи є гарантія, що немає й інших таємних умов і переговорів?¹⁸⁴

С.Петлюра пробував пояснити сумний стан української справи на кінець 1920 р. складністю обстановки в Україні, ніби зумовленої тим, що боротьба за незалежність розпочалася «тоді, коли весь світ не знав, що таке Україна..., ніхто не вважав нашого народу за окрему націю». От і сталося так, що на початок листопада 1920 р., втративши територію, на якій відновилася радянська влада, та армію, яку роззброїли поляки, «український уряд став фактично еміграційним урядом»¹⁸⁵. Висновок здається гідним уваги. Але за визнанням багатьох учасників визвольного руху Директорія та уряд УНР загубили реальні шанси на відновлення своєї влади в Україні ще після листопадової катастрофи 1919 р., коли перестала, власне, існувати регулярна республіканська армія і регулярний український фронт. Це ж сталося, насамперед, внаслідок глибокого розколу у національному провіді УНР, краху останніх спроб

досягнення «соборності», безпринципності різних політичних партій, груп і блоків у пошуках «союзників» для боротьби з радянською владою, коли вони навіть не замислювалися над тим, що нестимуть ті «союзники» українському народові. Тепер залишалося лише продовжувати діяльність в еміграції.

Як писав пізніше, у 30-х роках, А.Яковлів у спеціальному дослідженні про засади Конституції У.Н.Р., згаданий вище «Закон про Тимчасове Верховне управління...» не вдалося реалізувати через військові обставини та залишення території України з переїздом керівництва УНР до Тарнова у Польщі, де вже у 1921 р. в еміграції на основі нового закону скликали Раду Республіки, короткочасна діяльність якої обмежилася ухваленням деяких законів і контролем над діяльністю уряду ¹⁸⁶. До речі, новий його склад, затверджений С.Петлюрою 24 березня 1921 р., знову очолив есеф В.Прокопович, а основні міністерські пости посіли: заступника прем'єра та міністра юстиції — А.Лівицький, закордонних справ — А.Ніковський, внутрішніх справ — М.Білінський, військових — М.Омелянович-Павленко, земельних — О.Ковалевський, народного господарства — П.Пилипчук, шляхів — С.Тимошенко, здоров'я — І.Липа, праці — В.Садовський, єврейських справ — П.Красний, сповідань — І.Огієнко, фінансів — Х.Лебідь-Юрчик, освіти — П.Холодний, без портфеля — С.Стемпковський, державний секретар — М.Багриновський ¹⁸⁷.

В Україні ж після розгрому білої армії в Криму повністю відновилася радянська влада. Цікаво, що А.Яковлів у своїй книзі все ж таки визнавав існування в Україні після 1917 р. чотирьох форм державного ладу: автономії з Центральною радою; самостійної УНР; гетьманської Української Держави та, нарешті, «совітської республіки у федерації з Росією» ¹⁸⁸. І хоч останню, як і гетьманат, він характеризував, як чужу українському народові форму, привнесену ззовні, з Росії, саме вона проіснувала понад 70 років.

ВИСНОВКИ

На кінець 1920 р., незважаючи на перемогу радянського табору, співвідношення сил у ньому і взаємини різних течій залишилися дуже суперечливими і складними. Багатопартійність вже, власне, була подолана. В політичному житті беззастережно панувала КП(б)У, а з кількох радянських партій, які ледве животіли, певний вплив спромоглася зберегти лише УКП. І тому саме вона зазнавала протягом 1920 р. найбільш відчутних утисків і обмежень у своїй діяльності з боку більшовицьких партійних та урядових структур УСРР. Стосунки УКП з КП(б)У все більш ускладнювалися. У квітні 1920 р. між ними була укладена так звана «ділова згода у справі співробітництва», що зумовлювалося, з одного боку, неможливістю «прийти до організаційного злиття» через принципові тактичні й організаційні розходження, а, з другого боку, необхідністю «спільних акцій і ділового контакту в боротьбі з контрреволюцією й імперіалізмом і в соціалістичному будівництві»¹⁸⁹.

Наприкінці серпня 1920 р. ЦК УКП змушений був звернутися до ЦК КП(б)У з листом-скаргою. Констатувавши, що своїх позицій партія не змінює, ЦК УКП разом з тим запевняв у спільності дій в боротьбі проти Директорії, нагадавши, зокрема, про «цілий ряд фактів розкриття петлюрівських організацій (в Полтавщині) і віддання їх до рук Ч.К.!» Далі ж у листі висловлювалося закономірне здивування щодо тих змін, які виявилися у ставленні до УКП. «Ви перестали гратись у незалежність України, і, здавши всі свої декларації в архів», провадите відбудову «єдиної неділимної матушки Росії, — з прикрістю констатував ЦК УКП, — замість товариського відношення до нас ви (тобто КП(б)У. — А.Г.) нас душите, затикаєте рога, закриваєте наші організації, арештовуєте членів нашої партії і висилаєте за межі України...»¹⁹⁰. ЦК намагався переконати, що укапісти не винні у виході з КП(б)У частини її членів і вступі їх до УКП. В цьому факті автори листа якраз і вбачали одну з причин репресій проти їхньої партії. Дійсно, аналіз анкет делегатів 1-ї конференції УКП, що працювала 5—9 серпня 1920 р. у Харкові, свідчить, що 11 з 85 делегатів були вихідцями з КП(б)У, причому значна частина з них вказала дату розриву з нею — липень того ж року¹⁹¹.

Не були голосливими і скарги на переслідування. Так, 12 липня 1920 р. ЧК вчинила трус на квартирі одного з лідерів укапістів, редактора її органу — газети «Червоний прапор», члена ВУЦВК А.Річицького та в самій редакції. Того ж дня ЦК УКП направив протест на адреси голови уряду УСРР Х.Раковського, ЦК КП(б)У і ВУЦВК ¹⁹². Обурення подібними діями знайшло вияв і в одному з рішень вищезгаданої конференції УКП. Крім наведених фактів, у ньому згадувався арешт та висилка за межі України, до Москви, делегата конференції, колишнього члена КП(б)У Г.Лапчинського, арешт у Крюкові іншого члена партії Левицького, який вів там організаційну роботу за дорученням Полтавського губкому УКП (193). І все ж таки у серпневому листі ЦК УКП, зважаючи на складність ситуації в Україні, заявляв, що партія, «прагнучи до зміцнення радянської влади..., чесно й одверто пропонує співробітництво», не відмовляючись від своїх принципіальних позицій і рішуче вимагаючи «унормалення відносин» ¹⁹⁴. Під останнім розумілося припинення переслідувань партійної преси, відновлення видання щоденного органу — газети «Червоний прапор» і дозволу видання щомісячного політичного журналу, а також щотижневих газет УКП у Катеринославі, Полтаві, Донбасі, Києві. Іншою умовою до співробітництва мало стати припинення репресій, арештів, висилки за межі України, а також повернення назад вже висланого на той час Г.Лапчинського. На закінчення листа, підписаного членами Політбюро УКП А.Річицьким, Ю.Мазуренком, П.Кулініченком, висловлювалися сподівання на порозуміння і задоволення згаданих справедливих вимог ¹⁹⁵.

Але справа посувалася погано. Збереглися ще кілька листів, датованих вереснем, жовтнем, листопадом 1920 р. Ще й у грудні ніяк не вирішувалося питання щодо партійної преси, не повернувся з Москви Г.Лапчинський ¹⁹⁶.

Відкрите зіткнення між КП(б)У та УКП сталося 20 жовтня 1920 р. на екстремному засіданні пленуму ВУЦВК, де розглядалося питання про ратифікацію Ризького договору між РСФРР та УСРР і Польщею. І в радянському таборі, як і серед учасників українського національного руху, він був зустрінутий дуже неоднозначно. Подана за підписом А.Річицького «Декларація Української комуністичної партії в справі ратифікації

прелімінарного миру з Польщею» була спрямована проти того, що, за згаданим договором, під владу останньої відходили великі території з мільйонами українського та білоруського населення. «Декларація» фракції містила й гостру критику політики радянської влади в Україні. УКП вважала, що остання, по-перше, дезорганізує український пролетаріат економічно, підпорядковуючи його через різні Промбюро, Південбюро «штучному московському центрові, не допускаючи повновладних всеукраїнських центрів, і політично, утворюючи розбрат в комуністичному рухові і подавляючи українські революційні сили; по-друге, цим самим Українську Республіку, яка мусить бути державно-політично-економічним апаратом і центром українських працюючих мас, перетворює в парадну вивіску, до якої звертаються лише за ратифікацією зробленого бюрократичними агентствами московського центру (приклад — ВУЦВК протягом 5 місяців ні разу не скликався)»¹⁹⁷. Вважаючи, що цей мир став не лише результатом об'єктивних обставин, але й неправильної політики більшовицького керівництва, представник укапістів заявив, що його фракція при голосуванні утримається.

Така позиція дістала відсіч з боку Х.Раковського. У заключному слові він спочатку визнав, що, дійсно, «майже всі, що виступали тут — проти мирової угоди», але далі продовжив: «...я переконаний в тому, що угоду буде прийнято односторонньо й не в силу партійної дисципліни, а тому, що відповіді, які було зроблено, мають теоретичний ...характер... Я ставлю питання одверто. Т.т., які висловлюються проти ратифікації угоди, чи берете ви на себе відповідальність перед робітниками й селянами Росії й України продовжувати війну в той час, коли нам щастить заключити мир з Польщею, кинути Червону Армію на Врангеля, розв'язати собі руки й віддатися мирному будівництву? Чи берете на себе відповідальність ...примусити сотні тисяч робітників і селян перетерпіти зимову кампанію, дати можливість Врангелю робити свої ...акції проти Катеринослава, Донецького басейну, робити всю Україну військовим табором. Так, т.т., військовим табором, тому що ми на Україні маємо два фронти, тому що ми мусимо все віддавати для фронту...»¹⁹⁸. Щодо переконливості аргументації коментарі, здається, зайві. Незважаючи на усі труднощі, Х.Раковський оцінював Ризький мир, як корисний не лише для

Польщі, але й для України, нагадавши, що коли б його довелося підписувати у квітні 1920 р., поступки радянської сторони були б значно більшими. Отже, «за» ратифікацію учасники пленуму ВУЦВК висловилися майже одногосно. Лише трое утрималися. Прогноз Х.Раковського підтвердився: у першій половині листопада 1920 р. завершився розгром білогвардійських формувань у Криму.

Для створення повного уявлення про зміни у співвідношенні політичних сил у радянському таборі і спрямування його подальшої політики суттєве значення мають матеріали «Звіту Центрального комітету КП(б)У» за період з 1 квітня по 1 листопада 1920 р., датованого 15 листопада того ж року. Так, щодо відносин з РСФРР у ньому відзначався прогрес в оволодінні масами ідеї федерації з Радянською Росією, хоч і визнавалося, що питання про конституційне її оформлення залишається відкритим. Віддаючи належне ролі національної проблеми, ЦК КП(б)У у звіті акцентував увагу на великому значенні дотримання рівності мов, видання партійної та радянської преси українською мовою, особливо для села. До речі, не замовчувався і той факт, що хоч формально українська мова отримала «права громадянства» в усіх центральних представницьких установах, на мітингах, зборах, у школах тощо, на практиці у радянському апараті вона не набула ще потрібного значення. Але слід звернути увагу й на підкреслення у звіті, що з усіх принципових питань ЦК КП(б)У попередньо зв'язувався з ЦК РКП(б) і що важливу роль у діяльності більшовиків України відігравали керівні діячі, направлені сюди з Москви і загалом з Росії. Крім того, із згадуваного документа випливає, що поряд із суперечностями між різними течіями радянського табору в цілому, серйозні тертя існували і в середині самої правлячої політичної партії — КП(б)У. Серед загальних політичних завдань, які стояли перед нею у 1920 р., у звіті ЦК поряд з господарськими та економічними питаннями соціалістичного будівництва йшлося і про політичні проблеми: зміцнення організаційних зв'язків з Радянською Росією, створення життєздатного і працездатного апарату, закладання засад майбутньої Української Червоної армії, використання у зміцненні радянської влади фактора поступової українізації радянського та партійного апарату і широкого використання української мови, як засобу розвитку української культури, й окремо — розгортання

боротьби «за ліквідацію близьких до Комуністичної партії політичних угруповань» із залученням до КП(б)У їхніх «найкращих елементів» і «виключення елементів», що вважатимуться угодовськими. У висновках наголошувалося, що ці завдання або виконані або виконуються¹⁹⁹.

Останню тезу, очевидно, слід розуміти так: борбисти, тощо вже «самоліквідувалися» і влилися до КП(б)У, а тепер розгортається робота з УКП. Для зміцнення внутрішньої єдності партійних лав у 1920 р. проводилася перереєстрація. Особливо турбувала керівництво КП(б)У наявність в партії антагонізму між місцевими кадрами і тими, що прибули з Радянської Росії й посіли, як правило, керівні посади. Так, з прибулих в Україну у квітні – листопаді 1920 р. 1099 політпрацівників 200 зайняли пости не нижчі повітового рівня. Більшість з них поповнила партійні організації Донбасу, Катеринославщини, Харківщини, Полтавщини, менше кадрів осіло на Правобережжі. Суттєві негаразди виявилися і між старими членами партії більшовиків та представниками інших партійних угруповань, що ввійшли до її складу останнім часом. Отже, закономірним виявився висновок, що «...партія комуністів-більшовиків України не є такою ж мірою єдиною і спаяною, як партія комуністів-більшовиків у Росії»²⁰⁰. В наведеній оцінці відчувається негативний присмак у ставленні до поповнення лав КП(б)У за рахунок входження до її складу представників лівих течій українських національних соціалістичних партій.

По-іншому оцінював цей процес колишній боротьбист, а у 1920 р. член КП(б)У В.Блакитний в опублікованій 17 листопада того ж року у газеті «Коммунист» статті «Комуністична партія України і шляхи її зміцнення». Сама назва, здається, говорить про позицію автора. Він писав: «Об'єднання з боротьбистами дало партії свіжі кадри революційного сільськогосподарського пролетаріату, батрацтва, заробітчан, сільської інтелігенції та українського національно-свідомого пролетаріату... Це був плюс для партії..., мінусом для неї було «підкріплення» з РКП – елементами пролетарськими, але втомленими, знервованими й безоглядно опозиційними з ознаками хворобливості, що виявилось у загостренні цілого ряду питань мало актуальних в умовах України та цілком неправильною постановкою питання про роботу на селі... Влиття в різні часи нових елементів дрібного

робітництва — Комуністичного Єврейського союзу (Комфорбанд), влиття С.-Д. інтернаціоналістів, що об'єднували невеликі групи здебільшого робітників-професіоналів і кооператорів, влиття більш компактної партії Л.С.-Р. (борбистів), які уявляли з себе здебільшого міську революційну інтелігенцію вільних професій та почасти деякі специфічні групи пролетаріату (залізничники, медіксантруд) і, нарешті, більш планова присилка з Р.К.П. цілих груп пролетарського міцного здорового елемента та досвідчених партійних спеців — закінчили процес формування КПУ до цього моменту»²⁰¹.

Цитована стаття багато в чому пояснює надзвичайну складність становища радянської влади в Україні наприкінці 1920 р. і, особливо, у 1921 р., коли республіка знову вкрилася вогнищами селянських повстань. Так, В. Блакитний застерігав, що «при такій кількості в партії ще не перетравлених різних елементів, не спаяних між собою і часто антагоністичних по своїй соціальній природі один одному — питання про остаточне оздоровлення і зміцнення К.П.У являється надвичайно складним», особливо в зв'язку з національною різницею між окремими соціальними групами і національною спорідненістю інших. «Одному (українському селянинові. — А.Г.) чужі й підозрілі російська мова, «мова московських панів», звички й підходи, перенесені з міста, з Росії, та близькість їх до росіянина чи зросійщеного «городянина», «пана» й «підпанка» — чиновника, ремісника, крамаря; навпаки, російського пролетаря і його віками зросійщеного братеника з фабрики, заводу та копальні України — збиває з пантелику, підозріло настроює українська («петлюрівська») мова, «мужицький» дух, «мужичі» підходи, наближеність до української селянської інтелігенції українця-пролетаря чи напівпролетаря в селі. Різниця мови, різниця шляхів історичного розвитку, різниця звичок і підходу поклали межу між двома класово-спільними соціальними групами...». В. Блакитний бачив велику небезпеку і в тому, що нерідко «під виглядом «політики центру» провадиться обивательсько-консервативна політика, «обрусилівсько-націоналістична політика», саботаж розвитку пролетарських сил села і (під виглядом боротьби з петлюрівщиною) зведення рахунків з можливим конкурентом в апараті — українською інтелігенцією»²⁰².

Про певні результати діяльності радянської влади у 1920 р. і шляхи майбутнього державотворення надають можливість судити матеріали сесії ВУЦВК'у, яка зібралася вже у, так би мовити, «мирній» обстановці і працювала 23—25 грудня 1920 р. В її роботі насамперед кидається у вічі те, що, як це було й із самого утворення УСРР, вона фактично діяла за директивами ЦК РКП(б), ВЦВК та уряду РСФРР. Так, зокрема, не сталося справжнього волевиявлення українських мас у формуванні делегації УСРР на 8-й Всеросійській з'їзд Рад, призначений на 20 грудня 1920 р. А вже 5-й Всеукраїнський з'їзд Рад, повноважний це зробити, неможливо було скликати раніше кінця січня 1921 р. Прохання ж українського керівництва трохи відсунути проведення 8-го Всеросійського з'їзду було відхилене. Під тиском обставин груднева 1920 р. сесія ВУЦВК'у вирішила взяти на себе розв'язання цього питання шляхом термінового скликання розширених пленумів повітвиконкомів рад, які обрали делегатів на розширені пленуми губвиконкомів рад, а останні за участю делегацій повітів (по 5 осіб) та представників рад (1 від 10 тис. виборців) завершували справу ²⁰³. До речі, на цій сесії ВУЦВК'у, за пропозицією М.Скрипника, до порядку денного було включено питання про обрання комісії для вироблення засад федерації з РСФРР ²⁰⁴.

Цей перший «мирний» пленум виконкому Рад України вдався і до визначення шляхів розв'язання найневідкладніших завдань. Значна частина його учасників вважала, що це обов'язково мають бути тільки питання економічні. Але вони не відкинули і пропозицію наркомату соцзабезпечення про нагальну необхідність обговорення і його проблем ²⁰⁵.

Цікаво, що першою була заслухана доповідь наркомпросу — Г.Гринька. Це, очевидно, пояснювалося тим, що діяльність комісаріату була тісно пов'язана з розв'язанням національного питання. Г.Гринько, зокрема, закликав до тактовного й обережного ставлення до вчительського середовища, в якому був значним вплив української національної ідеї, навів дані про забезпеченість різних регіонів України українською національною школою. Найкращим виявилось становище на Полтавщині (наприклад, у Пирятині з 18 діючих шкіл було 12 українських, 4 єврейські і 1 російська), більш-менш благополучним — на Чернігівщині і складним — на півдні і сході республіки (у Києві українські школи становили 35%, в

інтернаціональній Одесі — взагалі лише 8% ²⁰⁶. ВУЦВК схвалив лінію наркомпросу на «усунення національного антагонізму» і доручив йому «вжити усі заходи до запровадження в життя декретів РНК про обов'язкове навчання всіх працівників радянських, громадських, військових установ українській мові», як мові «більшості трудящого населення». Розуміючи велике значення для зміцнення радянської влади в українському селі повернення на її бік місцевого учительства, М.Скрипник визнав, що більшість останнього «поки ще нами не завойована. Ми ще на перших кроках цього шляху. Поки що вчителі відірвані від нас» ²⁰⁷. Мало того, — продовжував він, — «більшість ідейних керівників бандитів (йдеться про повстанців. — А.Г.) виходить з лав нейтрального вчительства» ²⁰⁸. Г.Гринько у доповіді також вказував на те, що Директорія значною мірою спиралася на підтримку вчительства. Щоправда, з появою декретів про обов'язковість української мови намітився був перехід останнього на бік радянської влади, але коли через кілька місяців стало зрозумілим, що декрети залишаються лише папером, а заробітну плату з 1918 р. так і не видали, вчительська маса знову відкотилася у бік заможних верств села, які її, власне, й утримували.

Політика КП(б)У, уряду УСРР в національному питанні, в галузі освіти, культури, мови мала стати чи не визначальним важелем у зміцненні підвалин перемігшої влади рад. Але на практиці ці можливості не завжди використовувалися через класову та інтелектуальну обмеженість багатьох відповідальних радянських керівників. Наведемо лише один приклад з культурного життя. Г.Гринько у доповіді на пленумі ВУЦВК змушений був констатувати: «Ми у Харкові зруйнували центральні театри і на місці їх нічого не створили... Ми зараз завалені з місць вимогами дати репертуар. Товариші, така могутня культурна хвиля йде з українського села, а ми нічого не можемо дати...» ²⁰⁹. А куди ж поділися вікові культурні надбання українського народу? В чім була справа? Відповідь, здається, містить хоч би виступ на пленумі одного з провідних діячів КП(б)У Б.Воїна. Він заявив: «...П'єса може бути погано написана і така, що недостатньо задовольняє у сценічному розумінні, але якщо в ній є певний революційний ентузіазм і комуністичний пролетарський настрій, то вона на широкій сцені пролетарського клубу або театру повинна

бути поставлена... Будь-яка буржуазна п'еса... (в цьому, мабуть, і суть. — А.Г.) нам не потрібна»²¹⁰. Але ж така позиція радянської влади відштовхувала від неї інтелігенцію, в тому числі насамперед — національну, що незаперечно вело до послаблення позицій самої влади. Великої шкоди консолідації сил завдавали й реквізиційні акти в галузі культури. Так, зокрема, М.Скрипник у листопаді 1920 р. висунув пропозицію про «примусове вилучення художніх цінностей з рук буржуазії і пролетаризації їх насильницьким шляхом»²¹¹.

Як виявилось з доповіді наркома земельних справ Д.Мануїльського, з якою він виступив на цьому ж пленумі, не кращими були й земельні справи. Він зазначив, що перші два приходи радянської влади (у 1918 та 1919 роках. — А.Г.) «не зрушили зовсім соціальних відносин на селі...», обмежившись практично декретною стороною справи. Селянська ж маса взагалі вважала, що запровадженням радянських господарств їй намагалися «нав'язати нову державну форму кріпосницького права». Не приховував наркомзем УСРР і того, що значним верствам саме селянської бідноти земельний закон нічого не дав. «Не дав їм фактичного володіння землею», — наголошував він. В результаті значною мірою стихійного розподілу землі, а тим більш сільськогосподарського знаряддя поміщицьких маєтків, знову найбільш виграла заможна частина села. Визначаючи головні завдання земельної політики радянської влади, Д.Мануїльський говорив, що вона прагнула «провести туди зрівняльну революцію, яка мала... піднести майно, піднести економічно бідніші верстви села... Ми чудово розуміємо, — продовжував він, — що з точки зору виробничої це були витрати і збитки... неминучі. ...Ця зрівняльна соціальна загальноселянська революція... призвела до розпорошення земельної власності, до створення цілого ряду дрібних власників..., вона значно відкинула нас з точки зору культурно-виробничої... назад»²¹². Насамперед йшлося про величезний недосів орних земель. І за цих умов, що неминуче вели до посилення продовольчої кризи, більшовицьке керівництво України панічно боялося зміцнення селянських господарств, так званої «куркулізації бідноти». Ця теза була виділена і в газетному звіті про грудневий пленум ВУЦВК'у в органі останнього — газеті «Вісти» від 26 листопада 1920 р.²¹³.

У радянській історіографії, зокрема, проводилася думка, що помилки радянської влади в земельному питанні викликали незадоволення селянства і врешті-решт призвели до падіння сільськогосподарського виробництва. Підсумкова ж доповідь керівника наркомзему УСРР за 1920 р. переконує в тому, що це були не помилки, а свідомо цілеспрямована політика. В результаті до розв'язання найскладнішого продовольчого питання знову довелося залучати армію, закликати трудящих «напружити всі сили», запровадити відповідальність «головою» за невиконання продовольчих завдань тощо. Спроба ж Д. Мануїльського внести певні зміни до запропонованої пленуму ВУЦВК'у резолюції із земельного питання, ухваленої раніше V Всеукраїнською конференцією КП(б)У, і зосередити увагу зібрання на шляхах розвитку землеробства, без чого мала постраждати не лише справа продовольства, але й взагалі відродження країни, нічого не дала. М. Скрипник у відповідь нагадав, що більшість членів ВУЦВК'у брала участь у партійній конференції, голосувала за згадану резолюцію і тому треба проголосувати за неї без обговорення, що й було зроблено. Резолюцію навіть не зачитували²¹⁴.

Отже, якщо підбивати підсумки боротьби за українську справу в роки революції та громадянської війни і спробувати визначити причини поразки національних сил, насамперед доведеться сказати про те, що у 1917–1920 роках реальний шанс утвердження самостійної незалежної демократичної України був втрачений через жорстке протистояння у боротьбі за владу кількох політичних таборів, а головне – через глибокі незгоди і відсутність єдності в самому українському національному русі. На думку М. Шаповала, більшовики, хоч і «були незначною меншістю, але своєю ... активністю заразили маси, стали с и л о ю і взяли владу в свої руки»²¹⁵. В українському ж національному таборі після листопадових подій 1919 р., коли УНР втратила територію, а її армія замість утримання регулярного фронту вдалася до партизанських форм боротьби, поглиблювалися внутрішні незгоди і розкол. Це визнають практично всі активні політичні діячі Української Народної Республіки у написаних ними пізніше мемуарах й історичних дослідженнях, хоч у визначенні причин краху української справи у 1917–1921 роках їхні висновки суттєво різняться. І. Мазепа, зокрема, аналізуючи розвиток

національно-визвольних змагань в Україні у той період, особливо акцентує на тому, що коли за доби Центральної Ради «фактично існував єдиний національний фронт»²¹⁶, то згодом він почав все помітніше розпадатися на окремі, часто відверто ворожі, частини. 1919 р. став роком «найглибшого роз'єднання та розпорошення українських сил... Це роз'єднання однаково торкалося, як наших політичних сил, так і сил військових», — твердив він у рефераті, виголошеному в Празі 18 грудня 1934 р. в ознаменування 15-ї річниці «Зимового походу». І.Мазепа характеризував згадану акцію, як «...славний кінець революційно-визвольних змагань українського народу власними силами», визнавши, що «ні союз з Польщею в 1920 р., ні зусилля державного центру У.Н.Р. в 1921 р. викликати всенародне повстання на Україні вже не помогли відновити українську збройну боротьбу регулярним фронтом»²¹⁷.

До речі, вже подавшись в еміграцію, багато проєдставників різних течій українського національного руху постійно зверталися до аналізу причин того, чому навіть такі маленькі народи, як литовці, ести та латиші спромоглися створити самостійні держави, а багатомільйонну Україну «пошматували, покраями й поділили між собою сусіди наші, і тепер переділені ми між собою ще гіршими «політичними прірвами», ніж колись, як ділив нас Збруч?» Чому «ми не зуміли вдержати вже відбудовану свою державу?»²¹⁸ Так ставив питання М.Забаревський — автор книжки про В.Липинського. Спираючись на «Листи до братів-хліборобів» останнього, видруковані на початку 20-х років у збірнику «Хліборобська Україна», М.Забаревський, до речі, прихильник гетьманської форми влади, робить висновок, що «лихо наше не так в зовнішніх умовах, не так в силі наших ворогів, як в наших внутрішніх хибах, в хибах тих методів і способів, яких ми досі уживали», коли «...замість інтересів держави повипливали на зверх інтереси партійні та особисті амбіції ріжних «головних» і «неголовних» отаманів»²¹⁹. Сам В.Липинський був представником гуртка спольщеної української шляхти, до якого входили В.Антонович, К.Міхальчук, Тадей Рильський. Вони розгорнули діяльність за відродження української національної культури, що було дуже неприхильно зустрінуте польським суспільством. В.Липинський займав за П.Скоропадського пост посла Української держави у Відні, потім став послом УНР, але влітку 1919 р.,

протестуючи проти її політики, подав до демісії. В одному з «Листів» він висловив цікаву думку щодо оцінки орієнтації різних течій українського руху в еміграції у 1919—1920 роках. «Без світової революції не може бути України—голосять наші ліві: комуністи, частина есерів та есдеків...»; — зазначав він. — Без Росії нема України, — пишуть наші федералісти й москвофіли. Без допомоги Польщі й Антанти не збудуємо України, не визволимось з-під Росії — ось гасло тих, що репрезентують Українську Народню Республіку. Де ж правда? ... А правда, на нашу думку, ось яка, — продовжував він. Коли представники цих усіх наших головних «орієнтацій» не помиляються, коли дійсно без допомоги сторонньої сили не може повстати Україна, то це знак, що ніякої України нема, і що поняття української нації — фікція. І всі ті, хто в такий спосіб «катає та валяє, аби лиш гаряче» українську політику, продовжує тільки нашу двохсотлітню руїну»²²⁰. Адже й досі багатьом політичним і науковим нашим діячам притаманна зневіра у сили народу.

Про непримиренну ворожнечу в українському таборі свідчить і М. Шаповал. І хоч він виїхав за кордон у квітні 1919 р. і пише переважно про емігрантські кола, його оцінки легко проектується й на ситуацію в Україні, зокрема у 1920 р., бо коріння незгод крилося саме тут. «Еміграція у нас не одна, а кілька: кожна окрема течія... живе самодовлінням своєї мети...», ніхто «не зацікавлений, щоб інша течія... перемогла й досягла своєї мети. Перемога есерівської концепції (самостійна, соборна, трудова, соціалістична Україна) була б прийнята, наприклад, «радикал-демократами» і хліборобами, як чергова «катастрофа» України, і вони б «оповістили боротьбу» проти «есерівської України», це саме б сталося і з хліборобами, і соціал-демократами. І навпаки. Навіть ті, що за «аби-яку Україну», в дійсності, на практиці не примиряться з Україною, яка не відповідає б їхнім прихованим бажанням...»²²¹. Думкою ж самого українського народу цікавилися мало.

Ця боротьба за владу різних течій українського національного руху особливо яскраво виявилася в ході численних урядових криз директоріанського періоду існування УНР. Нагадаємо, що відразу після антигетьманського повстання утворився уряд українського соціал-демократа В. Чехівського; невдовзі, в складних умовах поразок і відступу республіканського війська, 5 березня 1919 р. до

влади прийшов кабінет представника правих сил С. Остапенка, який протримався трохи більше місяця. 9—12 квітня 1919 р. після жорстокої політичної боротьби був утворений новий уряд уєсдека Б. Мартоса, переважно з членів УСДРП та УПСР, щоправда, останні займали другорядні пости. Після чергової урядової кризи 27 серпня 1919 р. до коаліційного уряду ввійшли представники УСДРП, УПСР, УПСФ, єврейської народної партії, а очолив його уєсдек І. Мазепа. Цей уряд проіснував аж дев'ять місяців, до 31 травня 1920 р., коли в результаті активного втручання Ю. Пілсудського був сформований кабінет українського есефа В. Прокоповича переважно з есефів, за участю народних республіканців, УСДРП, поляків. Останнє спеціально обумовлювалося польським керівництвом. Українські есери участі в уряді не взяли 222. В. Прокопович очолював уряд УНР до середини жовтня 1920 р. ²²³.

Кожна урядова криза, зрозуміло, віддзеркалювала зміни у співвідношенні сил в українському національному таборі, які відбувалися в гострій політичній боротьбі між різними його течіями і блоками в умовах розкладу одних партій і виникнення нових, в ході пошуків союзників у середині країни і поза її межами. У нарисі зроблено спробу об'єктивно навести різні точки зору в оцінці тих чи інших подій з боку тих чи інших, як правило, опозиційних партій та політичних таборів, а також активних діячів досліджуваного періоду й авторів цілого ряду праць, що торкаються висвітлюваного питання, залишаючи при цьому за читачем можливість до роздумів і аналізу багатьох досить широко цитованих і вперше введених до наукового обігу архівних документів, матеріалів преси та мемуарів. Щодо висвітлення глибоких суперечностей у радянському таборі, про що раніше годі було й згадувати, особливо цінні стенограми засідань ВУЦВК за 1919—1920 рр., на яких розігрувалися справжні політичні баталії. Вони повністю збереглися у ЦДАВО України. Широке знайомство з першоджерелами, сподіваємося, дасть можливість читачеві краще уявити реальну обстановку в тогочасній Україні.

ПРИМІТКИ

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1, оп.4, спр.221, арк.7.
2. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919 – 1920). – Збір.док. і мат. – К., 1957. – С.2.
3. Центральний державний архів вищих органів державної влади і органів державного управління України (далі – ЦДАВО України), ф.3696с, оп.1, спр.65, арк.32.
4. Цит. за кн.: Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917 – 1921. Прага. – 1942. – Т.3. – С.210 (Додатки).
5. ЦДАГО України, ф.43, оп.1, спр.45, арк.4, 6, 7.
6. Там же, спр.23, арк.1.
7. ЦДАВО України, ф.3696с, оп.1, спр.65, арк.33 зв.
8. Радянське будівництво на Україні... (1919 – 1920). – С.59.
9. Підсумки аграрної революції на Україні. – Харків, 1923. – С.8.
10. Радянське будівництво на Україні... (1919 – 1920). – С.47.
11. Полтавський обласний державний архів, ф.Р. – 1865, оп.1, спр.6, арк.3а.
12. ЦДАВО України, ф.1, оп.1, спр.38, арк.43.
13. Звезда. – 1920. – 17 февр.
14. Там же. – 2 марта.
15. Там же. – 4 марта.
16. Красное знамя. – 1920. – 8 февр.
17. ЦДАГО України, – ф.43, оп.1, спр.45, арк.13 – 13зв.
18. Красное знамя. – 1919. – 31 груд.
19. Там же.
20. Борьба. – 1920. – 18 янв.
21. ЦДАГО України, ф.8, оп.1, спр.13, арк.3.
22. Там же, арк.17 зв. – 19.
23. Там же, арк.19 зв. – 20.
24. Красное знамя. – 1920. – 21 янв.
25. Там же; ЦДАГО України, ф.43, оп.1, спр.84.
26. Коммунист. – 1920. – 20 марта.
27. Там же. – 21 марта.
28. Червоний прапор. – 1919. – 21, 23 та 27 груд.
29. ЦДАГО України, ф.8, оп.1, спр.1, арк.1 – 5.
30. Перший Установчий з'їзд Української Комуністичної партії. 22 – 25 січня 1920 року. Вид. «Червоний прапор». ЦК УКПІ. – 1920. – С.5 – 6.
31. Там же. – С.12.
32. ЦДАГО України, ф.8, оп.1, спр.1, арк.20.
33. Там же, арк.54.

34. Там же, арк.120.
35. Там же, арк.123.
36. Там же, арк.124.
37. Перший Установчий з'їзд Української Комуністичної партії. — С.23.
38. ЦДАГО України, ф.57, оп.2, спр.394, арк.1.
39. Там же.
40. Полушкина В. К вопросу об отношении большевиков к левым мелкобуржуазным партиям и группам на Украине (1919—1920 гг.) — // Непролетарские партии и организации национальных районов России в Октябрьской революции и гражданской войне. — Сб.статей. — Москва, 1980. — С.32.
41. Українська РСР в період громадянської війни. 1917—1920 рр. — В трьох томах. — К., 1970. — Т.3. — С.50.
42. ЦДАГО України, ф.8, оп.1, спр.13, арк.8—9.
43. Комуністична партія України в резолюціях та рішеннях з'їздів, конференцій та пленумів ЦК. — К., 1976. — Т.1. — арк.68, 69.
44. Коммунист. — 1920. — 20 марта.
45. ЦДАГО України, ф.57, оп.2, спр.369, арк.16.
46. Коммунист. — 1920. — 27 марта.
47. Там же. — 28 марта.
48. Українська РСР в період громадянської війни. — Т.3. — С.71—72.
49. ЦДАВО України, ф.1, оп.1, спр.27, арк.1—2. У справі 24, арк.282—284 наведено дещо інші цифри: робітників—327, селян—103, червоноармійців—214, інтелігенції—167.
50. Звіт ЦК КП(б)У з 1 квітня до 1 листопада. До V-ї Всеукраїнської партійної конференції. — Харків, 1920. — С.4, 5.
51. ЦДАВО України, ф.1, оп.1, спр.24, арк.333—334.
52. Там же, арк.40.
53. СУ и Р Рабоче-крестьянского правительства УСРР. — 1920. — С.705—706.
54. Вісти (Известия). — 1920. — 21 квіт.
55. Там же. — 14 трав.
56. ЦДАВО України, ф.1, оп.1, спр.24, арк.327, 329.
57. Там же, арк.329.
58. Там же, арк.324.
59. Там же, спр.72, арк.7.
60. Там же, арк.9.
61. Там же, спр.24, арк.106, 107.
62. Там же, арк.144.
63. Радянське будівництво на Україні... (1919—1920 рр). — С.99.
64. Бюллетень 4-го Всеукраїнського с'їзда Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. — Харьков. — 19 мая 1920. — С.61, 63.

65. Там же, с.68.
66. ЦДАВО України, ф.1, оп.1, спр.24, арк.314.
67. Радянське будівництво на Україні... (1919 – 1920 рр.). – С.107 – 108.
68. Українська РСР в період громадянської війни... – Т.3. – С.205.
69. ЦДАВО України, ф.1, оп.1, спр.24, арк.346.
70. Там же, арк.318, 321.
71. Радянське будівництво на Україні... (1919 – 1920 рр.). – С.103 – 104.
72. Українська РСР в період громадянської війни... – Т.3. – С.206.
73. ЦДАВО України, ф.1, оп.1, спр.36, арк.8 – 9.
74. Там же, арк.4, 11.
75. Там же, арк.12 – 13.
76. Полтавський обласний державний архів, ф.Р-1865, оп.1, спр.6, арк.9 – 11, 22, 33.
77. Там же, арк.78.
78. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. – К., 1987. – С.63 – 64.
79. Боряба. – 1920. – 15 люля.
80. Там же.
81. Там же. – 16 люля.
82. Там же. – 21 люля.
83. ЦДАВО України, ф.1, оп.1, спр.38, арк.120.
84. Там же, арк.87.
85. Там же, спр.39, арк.230.
86. Там же, спр.38, арк.43 – 45.
87. Там же, арк.90.
88. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – Т.3. – С.116.
89. Там же. – С.137.
90. ЦДАВО України, ф.1429, оп.1, спр.30, арк.1.
91. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – Т.3. – С.183.
92. Чемерисский И. Партия Поалей-Цион в годы революции и в первые годы Советской власти // Непролетарские партии и организации национальных районов России в Октябрьской революции и гражданской войне. – С.162.
93. Червоний стрілець. – 1920. – 2 лютого.
94. ЦДАВО України, ф.1065, оп.5, спр.2, арк.40.
95. Там же, – арк.55, 90.
96. Курас І. Повчальний урок історії. – К., 1986. – С.119.
97. Там же. – С.120, 121.
98. ЦДАВО України, ф.3805 с, оп.1, спр.7, арк.2.
99. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – Т.2. – С.195 – 197.
100. ЦДАВО України, ф.1092, оп.2, спр.372, арк.1.
101. Там же, арк.2 – 3.

102. Там же, арк.5–6.
103. Там же, ф.3696с, оп.3, спр.24, арк.1.
104. Там же, ф.1065, оп.5, спр.2, арк.16.
105. Там же, арк.105.
106. Там же, арк.134.
107. Там же, арк.114.
108. Косик В. Зовнішня політика Симона Петлюри. // Симон Петлюра. – Збірник студійно-наукової конференції в Парижі (травень 1976). – Статті, замітки, матеріали. – Мюнхен – Париж, 1980. – С.41.
109. ЦДАВО України, ф.3696, оп.1, спр.144, арк.4.
110. Там же, оп.2, спр.35, арк.41; оп.3, спр.24, арк.1 – 1 зв.
111. Там же, оп.2, спр.325, арк.77 – 78.
112. Косик В. Назв.стаття // Симон Петлюра. Збірник студійно-наукової конференції в Парижі. – С.45.
113. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Мюнхен, 1976. – Т.2. – С.540.
114. ЦДАГО України, ф.8, оп.1, спр.21, арк.2.
115. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – Т.3. – С.10–11.
116. Деникин А. Кто спас от гибели Советскую Россию. – Париж, 1937 // Трагедия белой армии. – Студия «Трите». – «Российский архив». – Москва, 1991. – С.8.
117. Там же, – С.7.
118. Там же. – С.9.
119. Документи и материалы по истории советско-польских отношений. Ноябрь 1918 г. – апрель 1920 г. – Москва, 1964. – Т.2. – С.615, 648.
120. Документи и материалы по истории советско-польских отношений. Апрель 1920 г. – март 1921 г. – Москва, 1965. – Т.3. – С.13.
121. Там же. – С.14.
122. Документи и материалы по истории советско-польских отношений. – Т.2. – С.565 – 566.
123. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – Т.2. – С.125, 133.
124. ЦДАВО України, ф.3696с, оп.2, спр.425, арк.27.
125. Там же, ф.1 сч., оп.13 сч, спр.34, арк.4, 13, 17, 23, 35, 39, т.ін.
126. Там же, ф.3696 с, оп.1, спр.124, арк.6.
127. Косик В. Назв.стаття // Симон Петлюра. Збірник студійно-наукової конференції в Парижі. – С.35.
128. Цит. за: Курас І. Повчальний урок історії. – С.121.
129. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – Т.3. – С.6, 33; Винниченко В. Щоденник. Том другий. – 1921 – 1925. – Едмонтон – Нью-Йорк – 1983 – С.85; та ін.
130. Цит. за: Косик В. Назв.стаття // Симон Петлюра. Збірник студійно-наукової конференції в Парижі. – С.41 – 42.
131. ЦДАВО України, ф.3696 с, оп.2, спр.486, арк.1 – 1 зв.

132. Там же, спр.325, арк.78.
133. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. — Т.3. — С.8.
134. Винниченко В. Лист до класово-несвідомої української інтелігенції. — Вид. політвідділу дивізії «Червона Галичина». — 1920. — С.2.
135. Там же. — С.7.
136. ЦДАВО України, ф.3696 с, оп.2, спр.420, арк.85, 89, 91.
137. Річицький А. Володимир Винниченко в літературі й політиці. — Харків, 1930. — С.17 — 18.
138. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. — Київ, 1991. — С.13.
139. ЦДАВО України, ф.3696 с, оп.1, спр.153.
140. Там же, ф.1092 с, оп.2, спр.509, арк.11.
141. Там же, арк.11 зв.
142. Там же, спр.557, арк.26, 32; ф.1429, оп.1, спр.1, арк.49.
143. Там же, ф.1092 с., оп.2, спр.415, арк.2.
144. Там же, ф.1429, оп.1, спр.2, арк.7.
145. Там же, ф.1092 с, оп.2, спр.557, арк.30.
146. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. — Т.3. — С.31 — 32.
147. Полонська-Василенко Н. Історія України. — Т.2. — С.543.
148. ЦДАВО України, ф.3696с, оп.2, спр.35, арк.28 зв.
149. Там же, спр.14, арк.81.
150. Там же, арк.119.
151. Полонська-Василенко Н. Історія України. — Т.2. — С.540.
152. Документи внешней политики СССР. — Москва, 1959. — Т.3. — С.618 — 642.
153. Вісти ВУЦВК. — 1920. — 23 жовт.
154. Сливка Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920 — 1939). — К., 1985. — С.42.
155. Статистический ежегодник. 1918 — 1920. — Москва, 1921. — С.6.
156. ЦДАВО України, ф.3696 с., оп.2, спр.14, арк.113, 115.
157. Там же, спр.35, арк.99.
158. Там же, арк.104.
159. Там же, арк.97.
160. Там же, арк.128 зв., спр.14.
161. Там же, арк.152 зв.
162. Там же, арк.128 — 128 зв.
163. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. — Т.3. — С.45, 46.
164. ЦДАВО України, ф.3696 с, оп.2, спр.14, арк.110.
165. Там же, ф.1092, оп.2, спр.439, арк.15.
166. Там же, спр.540, арк.2.
167. Там же, ф.3696, оп.2, спр.35, арк.74 — 74 зв.
168. Там же, арк.75 — 75 зв.
169. Там же, ф.1092, оп.2, спр.540, арк.6.

170. Там же, арк.6—7.
171. Там же, ф.3696, оп.2, спр.35, арк.31.
172. Там же, ф.1065, оп.2, спр.233, арк.1.
173. Там же, спр.234, арк.1.
174. Там же, ф.3696, оп.2, спр.35, арк.32.
175. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. — Т.3. — С.52.
176. ЦДАВО України, ф.3696, оп.2, спр.35, арк.89.
177. Там же, ф.1092, оп.2, спр.675, арк.2.
178. Там же, арк.5.
179. Там же, ф.1065, оп.2, спр.264, арк.2.
180. Там же, ф.1092, оп.2, спр.675, арк.7—7 зв.
181. Там же, арк.6.
182. Там же, ф.1065, ст.2, спр.260, арк.1.
183. Там же, ф.3696 с, оп.2, спр.35, арк.97, 99, 104.
184. Там же, арк.114.
185. Косиш В. Назв.стаття // Симон Петлюра. Збірник студійно-наукової конференції в Парижі. — С.42, 44.
186. Яковлів А. Основи Конституції У.Н.Р. — Париж, 1935. — С.29.
187. ЦДАВО України, ф.1092, оп.2, спр.675, арк.28.
188. Яковлів А. Назв.праця. — С.31.
189. ЦДАГО України, ф.8, оп.1, спр.13, арк.23.
190. Там же, арк.23—24.
191. Там же, спр.9, арк.1—168,
192. Там же, спр.15, арк.187—188, 194.
193. Там же, спр.6, арк.30.
194. Там же, спр.13, арк.25.
195. Там же, ф.8, оп.1, спр.13, арк.26.
196. Там же, арк.27, 29, 33.
197. ЦДАВО України, ф.1, оп.1, спр.36, арк.19.
198. Вісти. — 1920. — 24 жовт.
199. Отчет Центрального Комитета КП(б)У с 1 апреля по 1 ноября.
- К V-д⁰ Всеукраинской партийной конференции. — С.4—7.
200. Там же. — С.7.
201. Коммунист. — 1920. — 17 нояб.
202. Там же.
203. ЦДАГО України, ф.1, оп.1, спр.38, арк.4.
204. Там же, арк.7.
205. Там же, арк.6.
206. Там же, арк.18—19.
207. Там же, арк.23.
208. Там же, арк.34.
209. Там же, арк.37.

210. Там же, арк.33.
211. Там же, арк.37.
212. Там же, арк.44 – 45.
213. Вісти. – 1920. – 26 лст.
214. ЦДАГО України, ф.1, оп.1, спр.38, арк.82.
215. Шаповал М. Большевизм і Україна. – Прага, 1926. – С.3.
216. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – Т.3. – С.115.
217. Там же. – С.117, 136 (Додатки).
218. Забаревськой М. Вячеслав Липинський і його думка про українську націю і державу. – Відень, 1925. – С.5–6.
219. Там же. – С.13.
220. Там же. – С.68.
221. Шаповал М. Назв.праця. – С.2.
222. ЦДАВО України, ф.1092, оп.2, спр.415, арк.2.
223. Там же, ф.3696 с, оп.2, спр.35, арк.89.

ЗМІСТ

Передмова.....	3
1. Політична боротьба в радянському таборі	5
2. Невдалі пошуки «союзників».	
Поразка українського національного табору..	42
Висновки	74
Примітки.....	87

Підписано до друку 6.02.96 Формат 60x84 1/16

Ум.друк.арк. 5,47 Обл.вид.арк. 5,64

Тираж 100 Зам. 258 1997р. Ціна договірна

Поліграф.-д-ція Ін-ту історії України НАН України

Київ-1, Грушевського, 4

